

Політичні науки
та публічне управління

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 1(28)

Київ
ДП "Видавничий дім "Персонал"
2011

УДК 330-339; 321.7; 159.9
ББК 65.9(4УКР)29-2я43
М58

Редакційна колегія

Подолька А. М., д-р юрид. наук — головний редактор
Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — заступник головного редактора
Ігнатченко А. А., канд. техн. наук — відповідальний редактор

Політичні науки

Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф., Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бідзюра І. П., д-р політ. наук, Варзар І. М., д-р політ. наук, проф., Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф., Гончаренко О. М., д-р іст. наук, Піляєв І. С., д-р політ. наук, Хижняк І. А., д-р іст. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Економічні науки

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф., Пила В. І., д-р екон. наук, проф., Радзівський О. І., д-р екон. наук, Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Шостак Л. Б., д-р екон. наук, проф., Швець В. Я., д-р екон. наук, проф., Баєва О. В., д-р біол. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Лігоцький А. О., д-р пед. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Синьов В. М., д-р пед. наук, проф., Чернуха Н. М., д-р пед. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф.

Юридичні науки

Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Ануфрієв М. І., д-р юрид. наук, проф., Бородін І. Л., д-р юрид. наук, проф., Бандурка О. О., д-р юрид. наук, проф., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, проф., Курко М. Н., канд. юрид. наук, доц., Марчук В. М., д-р юрид. наук, проф., Подолька А. М., д-р юрид. наук, Юлдашев О. Х., д-р юрид. наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 1 від 26 січня 2011 р.)

М58 **Міжрегіональна Академія управління персоналом.**
Наукові праці МАУП / редкол.: А. М. Подолька (голов. ред.) [та ін.]. — К. : МАУП, 2001. — Вип. 1(28). — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. — 212 с.: іл. — Бібліогр. в кінці ст.

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник «Наукові праці МАУП» зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, в якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

Вищою атестаційною комісією України «Наукові праці МАУП» визнано як фахове видання з політичних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/4 від 26 травня 2010 р.).

ББК 65.9(4УКР)29-2я43+67.9(4УКР)я43

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2011
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Шайгородський Ю. Ж.

Міф як інтегрована форма політичної свідомості..... 5

Дікарев О. І., Луцишин З. О.

Інституалізація дипломатії в геоекономічному та енергетичному вимірі Євразії..... 9

Гольцов А. Г.

Геостратегія держав світу: основні рівні і типи 21

Дікарев О. І., Хоанг Дінг Чай

Дипломатії Ірану в маркетингових стратегіях 27

Медвідь Ф. М.

Стратегічне партнерство України і Польщі в умовах багатополярного світу 33

Харебава Л. Д.

Проблеми зміцнення демократії у контексті міжнародно-правового співробітництва на сучасному етапі..... 39

Морару А. А.

Державно-правова організація системи державного управління: класичні і сучасні моделі 44

Тимошин В. В.

Поняття форми державного контролю господарської діяльності у сучасній державно-правовій теорії..... 49

Автенюк О. А.

Державно-правові проблеми реформування системи управління вищою освітою: зміст і способи їх розв'язання 54

Неуєнг Куинь Май, Алмаши И. Н.

Региональные стратегии принятия внешнеполитических решений и модернизации в Евразии 59

Хоанг Динг Чай

Сотрудничество в основных парадигмах международных отношений: концепт институтів в реализме и либерализме 68

Гудов В. А.

Стратегія розвитку міжнародних відносин на прикладі аварії на Чорнобильській АЕС 74

Алексейченко О. В.

Війна як специфічний феномен у міждержавних відносинах..... 79

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Юсеф Н. Н.

Енергетична співпраця України з країнами Близького Сходу..... 85

Ейсмонт В. В.

Концептуальний підхід до класифікації форм власності..... 94

Ейсмонт В. В.

Інституціональна система власності як фактор економічного розвитку 101

Медвідь Я. Ф., Ніколаєва Я. І.

Державне управління інвестиційною діяльністю в Україні 107

Бедрадін Г. К.

Визначення рівня якості менеджменту на туристичному підприємстві..... 113

Феїм Брава

Класифікація та основні характеристики міжнародних фінансових стратегій транзитивного типу 119

Гусейнов М. Й. огли

Концептуальні підходи до управління організаційними змінами промислового підприємства..... 125

Гусейнов М. Й. огли

Теоретичні аспекти організаційних змін підприємства..... 131

ПРАВОВІ НАУКИ

Зарудний Є. О.

Щодо питання про правовий статус спеціалізованої вченої ради 138

Білоус А. О., Автенюк О. А.

Державно-правове забезпечення розвитку системи вищої освіти в Україні: сучасний стан і перспективи 141

Соловйова А. М.

Психологічна залежність у контексті кримінального права 146

Шемчук О. О., Новіков О. С.

Система правового статусу особи:
теоретичні і методологічні проблеми аналізу..... 151

Зелененький М. М., Куртакова А. О.

Соціальне партнерство в зарубіжних країнах..... 156

Морару А. А.

Правове забезпечення реалізації соціокультурної
функції у процесі державного управління
в Україні 165

Тимошин В. В.

Державно-правові проблеми аналізу контрольної
діяльності: напрями контролю і їх правове
забезпечення 170

Дорошев А. О.

Гармонізація інформаційного законодавства
України та ЄС 175

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Шконда В. В., Калянов А. В.

Чинники інформаційної культури майбутніх
фахівців 181

Гулько О. Я.

До питання щодо людського фактора
в управлінні персоналом державних установ:
теоретико-концептуальний аспект 188

Зейналзаде Ш.

Факторний аналіз семантики поняття
“сім’я” в іранських та українських
студентів 192

Жеребченко Т. І.

Специфіка трудової діяльності працівників
загальноосвітніх навчальних закладів 197

Агаркова А. О.

Психологічні та педагогічні аспекти
професійно-етичної культури лікаря 201

Клочкова Д. М.

Правова підготовка майбутніх фахівців
в умовах педагогічного процесу 204

Шабанов В. П.

Студентський клуб як форма організації
громадянської соціалізації молоді 208

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 211

УДК 32.019.51

Ю. Ж. ШАЙГОРОДСЬКИЙ

Український центр політичного менеджменту, м. Київ

МІФ ЯК ІНТЕГРОВАНА ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 5–8

Досліджуються теоретичні й практичні аспекти політики у взаємодії наукових і міфологічних її складових. Розкривається сутність політичного міфу та його роль у формуванні політичної свідомості і політичного буття.

Міфологія стає невід'ємною складовою сучасної політичної теорії, наповнюється конкретним змістом завдяки новим дослідженням у політології, філософії, соціології, психології, історії тощо. З одного боку, це свідчить про багатогранність, певну мозаїчність цього феномена, з другого — про його цілісність і всеохопність. Функціонально ж міфологія є певним синтезом первісних вірувань і сучасних уявлень про світобудову і людське буття.

Міф став об'єктом наукових досліджень ще в давні часи, але й досі не існує загальноприйнятого трактування цього феномена. Починаючи з античності, термін “міф” набуває багато значеннєвих відтінків: “прикрашена історична подія” (Геродот), “алегоричне оповідання” (Ф. Бекон), “первісна релігія” (Дж. Фрезер), своєрідний опис природних явищ (М. Мюллер), важливий елемент у системі знакових структур (К. Леві-Стросс). Як слушно зауважує М. Еліаде: “Важко знайти таке визначення міфу, яке було б прийняте всіма вченими і водночас доступне й неспеціалістам. Чи можливо взагалі знайти універсальне визначення, здатне охопити всі міфи і всі функції міфів...” [1, 11].

Втім, треба зробити застереження: міфотворчість і теорія міфу не збігаються в часі. Теорія

міфу є надбанням наукової думки XIX–XX ст. На межі цього часу вимальовуються перші обриси і теорії політичного міфу. Вона була започаткована у праці Ж. Сореля “Роздуми про насильство” (1906 р.), у якій міф розглядався як явище соціальне [2]. Міф, за Ж. Сорелем, це щось інтуїтивно цілісне, символічно образне, необхідний елемент світосприйняття певної соціальної групи, виявлення волі до влади провідної соціальної сили. Роздуми Ж. Сореля про еволюцію людини і соціуму вперше привнесли у тогочасний інтелектуальний дискурс ідею соціального міфу як фактора суспільної організації і трансформації людських спільнот.

У політичній науці кінця XX — початку XXI ст. по-новому актуалізуються дослідження символічних форм, серед яких особливе місце відводиться міфологічному символізму, у тому числі й в контексті державотворення, регіональної політики, відродження національної свідомості [3, 4]. Крім того, сучасна політична міфотворчість вносить певні корективи у розвиток традиційних галузей політичного знання. Так, політична ідеологія під впливом трансформації міфологічних парадигм набуває нових ознак — аж до ототожнення ідеологічних принципів та вкорінених у суспільну свідомість політичних міфологем. Таке

розуміння бере початок у “хибній свідомості” (соціологія знання), коли світогляд не створює, а лише відображає реальність, щоправда, не завжди адекватно. Тим не менше, об’єктивна дійсність ніби “говорить” про себе через колективні образні емоційні послання. У такий спосіб міф мотивує політичну дійсність і водночас стає її складовою.

Очевидно, що теоретична цінність міфу полягає саме у комплексності цього поняття: його не можна звести до будь-якого наведеного вище визначення. “Міф, — пише Ф. Кессіді, — це особливий тип світосприйняття, специфічне, чуттєве уявлення про явища дійсності... У міфології відобразились... уявлення про світ і саме життя. Пізнання супроводжує міф, але не складає його первинного ядра: сутність міфу не в поясненні, а в об’єктивації суб’єктивних вражень і переживань, коли продукти уявлень... сприймаються як дійсність зовнішнього світу” [5, 300]. За допомогою міфу можна описати будь-яку сферу людської життєдіяльності. Міфологія — це “цілий світ... Лише в межах такого світу можливими стають певні усталені його образи, які згодом перетворуватимуться на вічні поняття” [6, 105].

Нерідко міфологічне мислення протиставляється сучасному (постіндустріальному, інформаційному) мисленню. Таке протиставлення, на нашу думку, є помилковим. Доволі часто прибічники такого, суто раціонального підходу у “боротьбі” з міфами використовують інші міфи, посилюючи і одні, й інші. Насправді можливість знищити міф — це теж міф. Спроба руйнування одного міфу неминуче призводить до створення нового. Адже саме завдяки своїй унікальності, що ґрунтується на нерозривному взаємозв’язку архаїчного і сучасного і постійному “підживленні” одне одного, міфи існують тисячоліттями. Справедливим у цьому сенсі є зауваження О. Потєбні: “...створення міфу не є ознакою одного якогось часу” [7, 263].

Особливістю міфології є те, що вона не пояснює реальної дійсності, а використовує її для створення ілюзії, гармонійної конструкції, своєрідної системи координат свідомості, специфічного відтворення суспільних явищ. Як система, вибудована сукупністю символів (смишлів, значень), вона інтерпретує дійсність і надає їй не-суперечливої аксіоматичності.

Міф — це атрибут людської свідомості, сутність якого становить цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення реальності.

З уведенням в обіг політичної теорії поняття політичного міфу, видозмінюється і технологічна галузь політичних досліджень. Політичні техно-

логії набувають нового значення. У Е. Кассієра знаходимо визначення політичних міфів як штучних технологічних форм, які він протиставляє спонтанній архаїчній міфотворчості.

Отже, політичний міф, як і будь-який інший міф, використовується у форматі ціннісної дихотомії добра і зла. Більше того, “технологічне” тлумачення політичного міфу виходить з традиційної техніки створення міфологізованих образів, які допомагають символічному товару утвердитися на політичному ринку.

Загалом архаїчні й сучасні політичні міфи істотно відрізняються. Якщо архаїчна міфологія є переважно космологічно змодельованою, то сучасна відзначається соціальним спрямуванням. Основним завданням архаїчного міфу було пояснення світу, побудова єдиної цілісної картини світобуття. Метою ж сучасного політичного міфу є своєрідне обґрунтування життя соціуму, певна інтерпретація суспільних процесів. Нинішня міфотворчість ускладнюється переоцінкою тривалого історичного процесу, взаємообміном культур і традицій, новими тенденціями суспільного розвитку. Через поширення міфологем формується нова світоглядна парадигма, яка, за умови схвалення їх політичними суб’єктами та сприйняття суспільством, може перетворитися на дієву ідеологію.

Міфи володіють великим потенціалом соціальної мобілізації. Вони можуть і конструювати, і коригувати соціальну реальність. Ж. Сорель вважав, що соціальне значною мірою визначається ірраціональними прагненнями душі, які містифікуються уявленнями про справедливість, а не обумовлюються раціональними ідеями, аналітичними розрахунками. Створюючи теорію соціальних міфів, Ж. Сорель досліджував, зокрема, міфологічні структури революції і зазначав, що міф є реалізацією колективних прагнень через колективну волю і дію. Суспільний устрій та його ідеологічні концепції ґрунтуються, за Ж. Сорелем, на тому розумінні соціального і політичного, яке не є системою раціональних конструкцій. Це результат сукупності образів (міф) і волі народу (мобілізація). Для Ж. Сореля міф є альтернативною формою існування ідей, тобто раціональних форм знання. У цьому протиставленні міф характеризується тотальністю, всеосяжністю. Коли ж з’являються якісь форми раціоналізації міфу, то це означає, що його буття короточасне.

Зауважимо, що інформаційне суспільство внесло певні корективи в теорію соціальних міфів. Сучасні міфи є водночас і раціональними, і ірраціональними. Свого часу роздуми Ж. Сореля

були неоднозначно сприйняті науковою спільнотою, однак вони актуалізували переосмислення проблем суспільного розвитку, співвідношення ідеології і міфології, з'ясування ролі політичного міфу в символічному світі політики.

Політична міфологія стала виокремлюватися в самостійну галузь політичної науки. Дослідники підхопили естафету Ж. Сореля і почали вивчати не лише міф як такий, а й політичний міф як результат інтелектуальної і суспільної діяльності, як засіб політичних маніпуляцій, як спосіб досягнення політичного світу і впорядкування суспільної свідомості та поведінки. Поняття “політичний міф” у сучасній науковій літературі стало важливим інструментом пізнання свідомості людей, політики, політичної поведінки лідерів, еліт, особистостей. Крім того, політичний міф став не лише істотним елементом політичної культури суспільства — він детермінується історичною та соціальною його пам'яттю, його традиціями, нормами й цінностями, моделями взаємин людини і суспільства, що, звичайно ж, позначається на діяльності політичних лідерів та інституцій.

Політичний міф — це певна модифікація вірувань і уявлень про політичну реальність, які мають мобілізуючий характер та реально впливають на поведінку людей і перебіг політичних процесів. Міфологічні моделі світу становлять основу ментальності, визначають реакцію суспільства на ті чи інші реформи та їх доцільність, ставлення до сучасних політичних подій та до історичного минулого.

Сучасний політичний міф став засобом тотального впливу на людину. За його допомогою конструється й легітимізується соціальна і політична реальність. Для його поширення використовуються наукові теорії, створюються певні образи і гасла, які перетворюються на стереотипи масової свідомості. Зокрема, структурна теорія міфу допомогла К. Леві-Строссу [8] розкрити механізм міфотворення через виявлення сукупності несвідомих логічних операцій та інструментів для вирішення світоглядних суперечностей. Принцип єдності чуттєвого і раціонального, якого дотримувався К. Леві-Стросс, став методологічним інструментом творення сучасних політичних міфів.

Міфологічній свідомості на різних етапах розвитку суспільства притаманні певні специфічні ознаки. Зокрема, комп'ютеризація сучасного суспільства обумовлює розвиток віртуального світу з властивими йому міфами. Міфологічна свідомість може ефективно поєднувати різні часові проміжки, а відтак допомагає виявити міфічні ар-

хетипи минулого в поведінці сучасних політичних акторів. М. Еліаде в праці “Космос та історія”, досліджуючи моделі простору і часу, характерні для міфологічної свідомості, стверджував, що “через усі покоління проходить червоною ниткою опір конкретному історичному часу й прагнення періодично повертатися до міфологічної Першооснови, до “Великого часу” [9, 127]. Разом з тим, за влучним висловом О. Лосева, “міф є даною в словах особистісною історією” [10, 151].

Для вироблення узагальненого розуміння сутності політичного міфу слід розглядати його як універсальну конструкцію, яку можна наповнювати конкретним політичним змістом [11, 23–27]. Кожна з новостворених теорій обґрунтовує своє тлумачення, своє визначення міфу. До “класичних” теорій архаїчного міфу додаються “новітні”, за допомогою яких витлумачуються політичні й соціальні міфи. Виникає ситуація, коли без достатніх на те підстав міф починає сприйматися як щось таке, що перебуває поза критикою, як гра фантазії. Втім, сучасна політична практика свідчить, що міф перетворюється на дієвий інструмент впливу на масову свідомість, а відтак розглядається як сутнісний елемент структури політичного світогляду. Більше того, у наукових дослідженнях поняття політичного міфу стає важливим інструментом для з'ясування особливостей політичної діяльності, політичної поведінки, політичних конфліктів тощо.

Політичний міф у його сучасному розумінні можна вважати певною світоглядною системою, яка, з теоретичної точки зору, включає такі структурні елементи, як архетип певної ситуації, пов'язаної з використанням заходів соціального регулювання і примусу; зміст конкретного досвіду, отриманого в ситуаціях, об'єднаних цим архетипом; сукупність алегоричних образів-міфологем, функціональна символіка яких співвідносить “бажане” з “дійсним”, тобто зі сформованим архетипом. Аксіологічна цінність політичного міфу полягає в можливості викликати до життя архетип, який дасть змогу задати певний мотив діяльності — через політичну рекламу, ритуал, містерію. Архетип уможливує поєднання бажаного і дійсного спочатку в міфологічних категоріях (мовою політичних метафор), а згодом і в політичній діяльності.

Політичний міф певним чином моделює дійсність, містифікує політичну реальність, утворюючи своєрідний структурний елемент свідомості — міфологічну свідомість, яка дає можливість спростити складний світ політики завдяки цілісному і гармонійному світосприйняттю, заснова-

ному на вірі, а не на логічному знанні з його внутрішніми суперечностями.

Основними ознаками сучасного політичного міфу є його цілісність, універсальність, консервативність, синкретичність, бінарність, персоніфікований та маніпулятивний характер, архетипність, символічний супровід.

Суб'єктами політичної міфотворчості можуть бути певні політичні угруповання (партії, рухи, об'єднання), етнічні спільноти, органи державної влади, окремі особистості (політичні лідери) тощо.

Саме тому ефективним є використання політичного міфу в кризові періоди суспільного розвитку. За його допомогою суспільство може відновлювати зруйновану картину світу. Політичний міф є інтегрованою формою міфологічної і політичної свідомості; цей особливий міф зберігає в колективній пам'яті народу його соціальний досвід, імперативи духовно-морального виміру політичних процесів.

Міфологічний світогляд існує за законами внутрішніх ціннісних взаємозв'язків, з яких вибудовується й ідеалізується більшість символів сучасності. У процесі міфологізації формується світобачення, життєві плани, спосіб життя, які "переводять" ідеї та символи в практичну площину. Внаслідок цього міфологічний світогляд наповнюється реальними образами. У створеній реальності спосіб дій людини, її культура, наука, суспільний устрій настільки взаємопов'язані, що міфологічність стає системною характеристикою

світогляду. Щораз актуалізуються не лише образи, знаки та символи стародавніх міфів, а й сам підхід, сам принцип внутрішнього взаємозв'язку. Зрештою, наповнені позитивним змістом знаки, символи, ідеї слугуватимуть добрим підґрунтям для формування нової ціннісної парадигми.

Література

1. *Элиаде М. Аспекты мифа* / Пер. с франц. В. Большакова. — М.: Академ. проект, Парадигма, 2005. — 224 с.
2. *Сорель Ж. Размышления о насилии* / Пер. с франц. В. М. Фриче. — М.: Польша, 1907. — 163 с.
3. *Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності міфу*. — К.: Знання України, 2009. — 400 с.
4. *Головатий М. Ф. Політична міфологія: Навч. посіб.* — К.: МАУП, 2006. — 144 с.
5. *Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (Становление греч. философии)*. — М.: Мысль, 1972. — 312 с.
6. *Шеллинг Ф. В. Философия искусства*. — М.: Мысль, 1966. — 496 с.
7. *Потебня А. А. Слово и миф*. — М.: Правда, 1989. — 622 с.
8. *Леви-Стросс К. Структурная антропология* / Пер. с франц. В. В. Иванова. — М.: Академ. проект, 2008. — 555 с.
9. *Элиаде М. Космос и история*. — М.: Прогресс, 1987. — 312 с.
10. *Лосев А. Ф. Бытие. Имя. Космос*. — М.: Мысль, 1993. — 958 с.
11. *Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века*. — М.: "Рефл-бук"; К.: "Ваклер", 1999. — 352 с.

У процесі міфологізації формується світобачення, життєві плани, спосіб життя, які "переводять" ідеї та символи в практичну площину. Символи, ідеї, знаки, що наповнені позитивним змістом, слугуватимуть добрим підґрунтям для формування нової ціннісної парадигми.

В процессе мифологизации формируется мировоззрение, жизненные планы, образ жизни, которые "переводят" идеи и символы в практическую плоскость. Символы, идеи, знаки, наполненные позитивным содержанием, послужат хорошей основой для формирования новой ценностной парадигмы.

During mythologization the vision, life plans, life style are formed providing practical ideas and symbols of meaning. Symbols, ideas, characters, filled with positive content, will serve as a good basis for the formation of a new value paradigm.

Надійшла 20 січня 2011 р.

О. І. ДІКАРЄВ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

З. О. ЛУЦИШИН

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ДИПЛОМАТІЇ В ГЕОЕКОНОМІЧНОМУ ТА ЕНЕРГЕТИЧНОМУ ВИМІРІ ЄВРАЗІЇ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 9–20

Сконцентровано увагу на механізмах здійснення ефективної економічної дипломатії, критеріях їх оцінки й проблемах створення оптимальних умов функціонування паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) в міжнародному маркетинговому середовищі паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) в Євразії. Автори стоять на позиції можливого розв'язання глобальних проблем світового розвитку, які пов'язані з перерозподілом планетарних ресурсів, капіталів і територій, дипломатичними заходами, зокрема, за допомогою інструментів економічної дипломатії. Серед них можна згадати офіційні заяви, двосторонні та багатосторонні домовленості й угоди, певні засоби впливу на партнерів. Проте найефективнішими вважаються дії з подолання загроз та створення сприятливих умов суб'єктам господарювання в транскордонному геополітичному середовищі на підставі уніфікації правил взаємодії з урахуванням національних інтересів держав-учасниць. У Євразії структуруються інститути з різноманітними функціональними зв'язками. Зростає рівень взаємодії та взаємозалежності під час виконання складних проектів.

Економічна дипломатія є важливим важелем управління міжнародною конкурентоспроможністю країни, отримання вигод і конкурентних переваг на світовому ринку. Поняття “енергетичної дипломатії” включає практичну діяльність зовнішньополітичних, зовнішньоекономічних та енергетичних відомств, у ряді випадків спільно з компаніями, по досягненню цілей і завдань зовнішньої енергетичної політики. Поняття “зовнішня енергетична політика” розуміють як сферу діяльності держав у міжнародних відносинах по захисту національних інтересів, зумовлених виробництвом, транспортуванням і споживанням ПЕР. Цілі, завдання, пріоритети й спрямування зовнішньої енергетичної політики тісно переплітаються із геополітичним інтересом держави. Якщо геополітику як поняття винайшов Рудолф Челлен і це дисциплінарне спрямування утвердилося як наука про просторовий вимір політичних інтересів, то творцем геоekonomіки в тому ж сенсі вважають Едуарда Лутвака [1]. Думку Едуарда Лутвака ми поділяємо відносно того, що поведінка провідних держав визначається головним чи-

ном “геоekonomікою” в її інтерпретації “логіки конфлікту як граматики торгівлі”. Тобто, вважаємо, що бажаний сценарій розвитку міжнародних подій лежить у руслі сек'юритизації і пріоритетного використання механізмів економічної дипломатії у вирішенні спорів про лідерство у світі та економічній сфері діяльності суспільства.

Саме в Євразії, на нашу думку, розгортається процес боротьби за лідерство та перерозподіл енергоресурсів.

Азія, у тому числі й Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР), йдуть шляхом розвитку таких регіональних структур безпеки, які далеко не в усьому є дотичними один до одного. Наприклад, з ШОС пов'язані Росія, Китай, країни Центральної Азії. З іншого боку, є угруповання, які ближчі до позиції США. США мають у регіоні активні військові відносини: пакт безпеки з Японією, з Південною Кореєю, Індонезією, Філіппінами. Також функціонує такий міжнародний актор, як Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), яка прийшла на зміну СЕАТО, військовому блоку часів холодної війни.

Такий процес відтворює пошук загальних підходів акторів до формування архітектури безпеки і співпраці, в тому числі енергетичної, які стимулюють регіональні трансформації регіонів та субрегіонів у макрорегіональний комплекс “Велика Східна Азія”. У цьому контексті відбувається кристалізація основних напрямів дипломатичного діалогу між РФ, КНР, США, Іраном, Пакистаном, Індією та інституалізація результатів домовленостей.

Водночас у регіоні відбуваються процеси, на які РБ ООН реагує санкціями. Так, згідно з резолюцією РБ ООН 1929 від 9 червня 2010 р. визначила сім категорій озброєнь, які не повинні постачатись Ірану через підозри про військовий характер його ядерної програми.

Такі регіональні процеси вимагають певної оцінки і теоретичного пояснення. Загальним у дискурсі про регіони є те, що всі вони сходяться у твердженні, запропонованому Л. Уайтхедом для регіональних досліджень. Він вважає, що сутність регіональних досліджень полягає у здатності дослідника вловити відповідність явищ, що відбуваються не в одній країні.

Д. Мітрانی, аналізуючи чинники трансформації явищ, що відбуваються у регіонах світу, з одного боку, розвиває концепцію дослідників початку ХХ ст., які позиціонували “глобалізацію” як головну причину змін і в поняттях економічної взаємозалежності, з другого — підтримуючи прихильників позитивістського підходу, уточнює їх теорію і відмовляється від широкого використання категорії “взаємозалежність” і цілком виключає категорію “глобалізація”. На його думку, основним чинником, що зумовлює мирний характер міжнародних процесів, є не тісні торгівельні або інвестиційні угоди і не інтенсивний обмін трудовими ресурсами або військовими технологіями, а існування між державами тісної мережі “функціональних зв’язків”. Такі зв’язки створюють як уряди держав, окремі відомства і муніципалітети, так і комерційні підприємства, що ведуть міжнародну діяльність незалежно від своїх урядів [2].

Проблему взаємозалежності досліджує також Д. Уолтс, який вважає, що рівень взаємозалежності в сенсі трудових ресурсів і військово-промислового комплексу в 1999 р. був нижчий, ніж у 1910 р., і до 1999 р. розвинені країни досягли рівня взаємозалежності 1910 р. лише відносно частки зовнішньої торгівлі й іноземних інвестицій у своєму ВВП. Проте, незважаючи на такий високий рівень взаємодії, досягнутий до 1910 р., це не відвернуло Першу світову війну [3].

У даному контексті певний інтерес може становити і робота Дж. Розенау “Можливості і контроль на взаємозалежному світі” [4]. На відміну від Д. Мітрані, Дж. Розенау широко використовує категорію “взаємозалежність”, більше того, у праці зроблено спробу уточнити визначення цієї категорії. На відміну від теоретиків глобалізації початку ХХ ст., Дж. Розенау бачить взаємозалежність не тільки в рівні торгової або інвестиційної співпраці. На його думку, взаємозалежність означає також виникнення складних технічних завдань, вирішення яких силами однієї держави неможливе. Прикладом цього є освоєння космосу, шельфовий видобуток ПЕР, енергетичні проекти.

Зіставлення цих двох концепцій дає ключ до визначення регіону. А саме, в силу збільшення кількості функціональних зв’язків, що виникають усередині певної групи держав, виникає “ефект переливання”, коли кількісне зростання приводить до якісної зміни: усередині цієї групи держав створюється взаємозалежність. Слід зазначити, що категорія “ефект переливання” активно використовується в теорії європейської інтеграції як один із способів пояснення, чому на певному етапі поглиблення економічної інтеграції у межах регіону Європи відбувається виникнення вищої форми організації регіональних інститутів. [5].

Розглянемо процеси регіоналізації в Азії у контексті безпекової політики, в тому числі енергетичної. Розпад СРСР спровокував потяг низки країн до заповнення політичного, військового, економічного і культурного вакууму, що утворився в регіоні. Причому, Центральна Азія — з урахуванням свого геополітичного положення, ресурсів, потенційної конфліктності, релігійно-етнічної специфіки — привернула до себе увагу великої кількості держав. У регіоні активно діють країни Близького і Середнього Сходу, Східної і Південної Азії, а також США і ЄС. Історичні зв’язки, культурна і релігійна близькість (іслам) викликали особливий інтерес до Центральної Азії держав Близького і Середнього Сходу. Аналітики відразу ж відзначили, що відродження ісламу є могутнім чинником, здатним розхитати зв’язки між країнами СНД і між Центрально-азіатським регіоном (ЦАР), що стимулює зацікавленість Росії подіями, які відбуваються там. У цей сектор інтересів почала активно проникати Туреччина. Дипломатія Пакистану діє в тому ж напрямі і, зокрема, змінює зв’язки з Узбекистаном і почала політику переорієнтації транспортних і сировинних маршрутів країн ЦАР з півночі на південь, Індія почала розвивати індій-

сько-казахські та індійсько-таджицькі зв'язки, а Саудівська Аравія — фінансувати релігійні центри. За великим рахунком, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Туркменистан і Узбекистан активно виходили з-під впливу Росії уже в процесі розпаду СРСР і створення СНД. У той час, коли вплив РФ послаблюється, присутність США зростає. Оскільки цей актор має свої глобальні інтереси, він посилює їх матеріальною допомогою. Така активна політика міжнародних потуг викликала стурбованість дипломатії РФ та КНР. Інтереси Пекіна і Москви збіглися у питаннях сучасної системи безпеки, яка не допускає побудови однополярного світу і базується на протидії розміщенню американських військових баз у регіоні. Китай стурбований американською політикою з обмеження китайського впливу не тільки у світі, а й у регіоні ЦАР, де за останні десять років КНР створила розгалужену систему економічних зв'язків. Проте Москва і Пекін, враховуючи свої стратегічні інтереси, не йдуть на відкриту конфронтацію з США. Безпосередні відносини Росії з США та ЄС дають їй можливість і далі відігравати свою геостратегічну роль і захищати власні інтереси, що підтверджено в Закавказзі під час конфлікту РФ—Грузія. Для КНР стабільні відносини з США потрібні для того, щоб і далі мати можливість фокусуватися на модернізації економіки і розв'язанні тайванської проблеми [6]. У контексті небажаності агресивної реакції та в умовах певного збігу інтересів та бажання захиститися від впливу більш потужних акторів виникла необхідність створення субрегіонального альянсу.

Початкова принципова позиція країн регіону з проблеми створення власного альянсу полягала в неспрямованості його проти третіх країн і відсутності відкритих гострих антагонізмів у зовнішній політиці країн. Малось на увазі, що угода країн слугуватиме гарантією зобов'язань не вести діяльності, спрямованої проти третіх країн, що забезпечує їх розвиток. Ця діяльність, до речі, не виключає інших регіональних, міжнародних ініціатив з метою посилення стабільності та безпеки у регіоні.

На першій російсько-китайській зустрічі на вищому рівні в Пекіні 1992 р. був підписаний Меморандум про взаєморозуміння між урядами РФ і КНР із питання взаємного скорочення збройних сил і зміцнення довіри у військовій сфері. 26 квітня 1996 р. в Шанхаї представники п'яти держав, а саме Росії, Китаю, Казахстану, Киргизії і Таджикистану, підписали Угоду про зміцнення довіри у військовій сфері. Спільна ініціатива отримала неофіційну назву “Шанхайська п'ятірка”.

Пізніше, у квітні 1997 р. вищезгадані п'ять держав підписали Угоду про взаємне скорочення збройних сил. Ця угода стала найважливішим документом військово-політичного характеру в регіоні. 3 липня 1998 р. в Алма-Аті відбулася третя зустріч “п'ятірки”. На саміті в Алма-Аті країни виступали вже як самостійні партнери. Саме там Росія підтримала ідею Н. Назарбаєва скликати Нараду із взаємодії і заходів довіри в Азії. Мова на саміті йшла також про реалізацію пропозиції щодо створення без'ядерної зони в ЦАР. Учасники зустрічі в Алма-Аті домовилися проводити спільну боротьбу проти міжнародного тероризму, організованої злочинності, контрбанди зброї і наркотиків. У Москві 1–8 квітня 1999 р. відбулося робоче засідання представників п'яти держав-учасниць Шанхайської і Московської угод. 16 червня 2001 р. на саміті в Шанхаї до організації приєднався Узбекистан, і “п'ятірка” отримала нову офіційну назву — Шанхайська організація співпраці (ШОС). У червні 2002 р. пройшов Санкт-Петербурзький саміт ШОС, на якому були прийняті нові документи організації, а саме Хартія ШОС, Статут, узгоджені програми діяльності Єдиного антитерористичного центру (ЄАЦ), що стало новим етапом конституювання організації [7].

Розширення ШОС, по суті, почалося 15 червня 2001 р., коли членом організації став Узбекистан. Звідтоді інтерес до її діяльності виявляли Індія, Пакистан, Іран, Монголія, Південна Корея, Туркменистан, Афганістан і навіть США. З претендентів статус спостерігача в 2004 р. отримала Монголія. Остаточне рішення про надання статусу спостерігача Індії, Ірану і Пакистану було прийнято Радою держав ШОС на засіданні в Астані 6–7 липня 2005 р. Водночас ШОС активно взаємодіє з іншими міжнародними організаціями, а саме з ООН, де ШОС отримала статус спостерігача, а також з АСЕАН і СНД.

Така ініціатива дала змогу поглибити діалог між РФ та АСЕАН. Перспективи російсько-асеанівської взаємодії пов'язані з реалізацією конкретних проектів на таких пріоритетних напрямках, як енергетика, наука і технології, реагування на надзвичайні ситуації як в рамках Східноазійського саміту, так і в глобальному вимірі.

Перший Східноазійський саміт відбувся у 2005 р. у Малайзії. Його засновниками стали 16 країн — 10 членів АСЕАН, а також Китай, Японія, Південна Корея, Індія, Австралія, Нова Зеландія. Головна мета форуму — прискорення інтеграції Східної Азії як найдинамічнішого району планети. У 2010 р. представники МЗС країн

АСЕАН домовилися в Ханой на робочій зустрічі з принципового питання залучення з 2011 р. Росії та США до механізму Східноазійського саміту.

Така перспектива свідчить про те, що з концептом ШОС знайдено й успішно позиціонується новий тип регіональних відносин, які базуються на добросусідстві, взаємній довірі, рівноправності, взаємовигоді, солідарності, співпраці, спільному розвитку та співрозвитку, зміцненні стратегічного компоненту в партнерських відносинах. У зв'язку з цим важливо відзначити, що така модель була знайдена передусім у ході динамічної російсько-китайської взаємодії [8; 301–335].

Нині, з урахуванням проблематики взаємодії на лінії КНР–РФ та рішень ювілейного саміту в Пекіні (2006), напевне, можна говорити про низку ключових проблем у даній сфері, які пов'язані з варіантами можливих сценаріїв і альтернативних варіантів розвитку організації та найближчими перспективними завданнями: координація позицій з протистояння політиці втручання у внутрішні справи інших держав під різними приводами та використанню військової сили без санкції Ради Безпеки ООН, із протистояння монополізації глобальних або регіональних конфліктів на користь певних держав; консолідовані дії проти трьох небезпечних глобальних тенденцій: національного сепаратизму, релігійного екстремізму і міжнародного тероризму; активний розвиток у рамках організації торговельно-економічної співпраці, особливо у сфері енергетики, що трансформує ШОС на реальний інститут багатосторонньої дипломатії.

Нині в ШОС багатостороння дипломатія здійснює пошук моделі розвитку ШОС. Росії, судячи з усього, імпонує роль ШОС як “азіатського НАТО”, де політичні і глобальні проблеми безпеки стоятимуть на першому місці. Китаю, Узбекистану, Казахстану більше імпонує модель економічного блоку, де ШОС виконуватиме свого роду роль “центральноазіатського АСЕАН”. Для ШОС, у зв'язку з цим, існує кілька варіантів розвитку: 1) розвиватися як відкрита і аморфна, інтегрована з НАТО організація з широким складом учасників; 2) формуватися у вигляді достатньо жорсткого блоку антизахідної спрямованості, де ідею генеруватимуть Китай та Іран; 3) розвиватися як проросійська або прокитайська організація (альянс під егідою Росії, або альянс під егідою Китаю); 4) розширюватися на основі відкритого регіоналізму, насамперед як організація економіко-інтеграційної спрямованості (на кшталт АСЕАН).

Розвиток ШОС за першою моделлю є вбудованим в архітектуру безпеки західних партнерів,

а саме НАТО і США. Таку лінію, зрозуміло, не схильні заохочувати не тільки Китай, а й Росія, що забезпечує їх провідну роль у ШОС. Китай і Росія також не відкидають ідею координації дій ШОС із НАТО і США з глобальних проблем [9].

Друга модель націлює ШОС на конфронтацію, вона в цілому не несе в собі потенціалу конструктивної дипломатії і зберігає економічну відсталість регіону. Водночас елементи цієї моделі, швидше за все, можуть увійти в стратегії, оскільки суперництво між ШОС і західними військово-політичними структурами тією чи іншою мірою зберігаються, а особливо в контексті боротьби за світове лідерство між США та КНР.

Дійсно, саме Китай є здатним до такого суперництва з США. Опосередкованим визнанням цього слугує озвучення статусу китайсько-американських відносин новою адміністрацією США як найважливіших двосторонніх відносин у сучасному світі. Однак КНР “розширюється” та відповідно до власної величі (географічної, демографічної та економічної) являє собою “світовий виклик”. Проте проблема “світового китайського виклику” не є відповідною проблемі можливості виконання Китаєм функції “світового лідерства”. Для Китаю успішна трансформація регіональної системи і отримання “повного” світового статусу може означати таке прирощення могутності, яке трансформує її просто в стан несприйняття сумнівів і страхів інших держав [10].

Третя модель допускає наявність держави-лідера (Китай або Росія) і спільного супротивника. Проте держави — члени ШОС явно є зацікавленими в позиціонуванні моделі не колективно-лідерської, а коопераційної безпеки, яка забезпечує врахування та інвентаризацію загроз безпеці, бенчмаркінг напрацювань і допускає суперництво за ресурси і вплив.

Четверта модель, що відкриває перед ШОС широкі можливості для реалізації регіонального економічного потенціалу і яка частково вже здійснюється, оскільки ШОС відкрита до взаємодії з країнами, що згідні асоціюватися (Монголія, Пакистан, Індія, Іран та ін.), явно сприяє створенню регіонального та міжнародного бренду організації.

Важко передбачити сценарії можливих подій, пов'язаних з ШОС, проте вже нині помітно, що цей інститут поступово перетворюється з механізму зустрічей у механізм регіональної співпраці і підвищення динаміки багатобічної кооперації у різних сферах. “Шосівський компонент” у регіоні Центральної Азії стає системоутворюючим елементом. ШОС у даний час можна інтер-

претувати не тільки як структуру для боротьби з тероризмом, релігійним екстремізмом, а й як альтернативну регіональну систему безпеки, що виникла з прихованого протистояння Заходу (США і НАТО) і Росії з Китаєм у регіоні Центральної Азії.

Природно, що на найближчу перспективу тільки російсько-китайська стратегічна взаємодія здатна забезпечити цій організації динаміку і стабільність, а особливо в галузі ПЕК. Очевидно, що для обох країн важливим є стан індо-пакистанських відносин. Позитивним моментом у справі інтеграції ШОС з Індією залишається процес нормалізації китайсько-індійських відносин і прагнення стати членом ШОС. Теоретично це можливо, але для практичної реалізації Індії необхідно подолати ряд об'єктивних перешкод. Однією з них є неприєднання Індії до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), що суперечить установкам інших учасників ШОС про приєднання до режиму нерозповсюдження, який розглядається як найважливіший принцип забезпечення миру.

Для Росії в індо-пакистанських відносинах ключовим елементом є Індія. Остання, як відомо, ще в квітні 2004 р. офіційно звернулася в ШОС з проханням про прийняття. Мотиви Делі добре відомі — приваблива для Індії антитерористична спрямованість ШОС, боротьба з наркотрафіком. Крім того, у цього азійського гіганта зростають енергетичні потреби, які могли б частково бути заповнені за рахунок Центральної Азії — держав — членів ШОС.

Для КНР важливим є продовження співпраці з Пакистаном, а особливо в проекті порту Гавар, який дає можливість забезпечити транспортування ПЕР до КНР і породжує вісь співпраці з Іраном.

Очевидним фактом є великі енергетичні можливості Ірану — найбільшої нафто- і газодобувної держави, які хотіли б використати Індія і Китай. Як відомо, вже реалізується масштабний ірано-індійський газовий проект, пов'язаний із постачаннями газу до Індії. У даному проекті об'єктивно зацікавленим є і Пакистан, який прагне підключитися до іранського газу. Російський інтерес був зумовлений поглибленням російсько-іранської співпраці у сфері мирної ядерної енергетики, а саме будівництвом АЕС у Бушері, і розвитком вигідних транспортних "коридорів" Північ–Південь. З іншого боку, зближення провідних держав ШОС з Іраном створює загрозу відносинам з США [11]. Передусім це стосується Індії, Росії і Пакистану. Зрозуміло, що ШОС як

структура, альтернативна американським проектам, якоюсь мірою зацікавлена в політичному зближенні з Іраном, але тільки до певної межі. У Москві, Пекіні, Делі, столицях арабського світу розуміють, що Іран може вийти з-під контролю не тільки ШОС, а й всієї світової спільноти. Подальша конфронтація із Заходом неминуче закінчиться де-факто воєнізацією атомних програм Тегерана і відповідними силовими акціями з боку зацікавлених акторів. Делікатність іранської ситуації стосовно позиції Індії і Пакистану полягає в тому, що Тегеран, по суті, йде тим же шляхом, яким свого часу пішли Делі та Ісламабад, — ігнорування міжнародно-правових норм (положень ДНЯО) і створення (де-факто) ядерної зброї. Як відомо, після ядерних випробувань в Індії і Пакистані 1998 р. світова громадськість, й США зокрема, була змушена прийняти реальність. Тепер Тегеран і Пхеньян, зважаючи на створений прецедент і національну специфіку, готують свої версії подальшого ядерного розвитку. У цих умовах керівництво ШОС найближчим часом наваряд чи зважиться на подальшу інтеграцію з Іраном, що й підтверджує факт приєднання РФ до санкцій ООН проти іранської військової ядерної програми й утримується від постачань комплексу С-300, що ускладнює енергетичну політику в регіоні і здійснення ідеї ЕК.

Традиційно аналітики вивчають сценарії розвитку відносин Ірану з Росією, Великобританією, США, проте часто упускається з розгляду той факт, що в контексті постійної загрози з боку сильних супротивників, іранська дипломатія навчилася діяти особливо уміло і часто грати на суперечностях. У зв'язку з цим більшої уваги вимагає дослідження специфіки іранської дипломатії і ролі Російської держави в збереженні політичного балансу в Євразії.

Саме ця історична взаємодія була озвучена головою російського МЗС Сергієм Лавровим при обговоренні позиції РФ з ядерної проблеми, коли він заявив, що Іран — це стародавня країна з багатовіковою історією дипломатії, іранські дипломати дуже грамотні люди, вони мають прекрасну освіту, гарну ерудицію і в традиції іранської дипломатії вести дуже в'язкі переговори, торгуватися до останнього, витягуючи з партнера максимум можливого, а може, навіть, переходити межу можливого з метою випробування партнера на міцність, наскільки він буде готовий відреагувати негативно або все-таки проковтнути і цей додатковий крок.

Дослідницька корпорація *RAND* також дійшла висновку, що іранська зовнішня політика дуже

складна для аналітиків, які звикли до простих оцінок і прогнозів. Проте впродовж останніх десятиліть її основою є два принципи: по-перше, “ідеологічний” — розповсюдження Ісламської революції, по-друге, “реалістичний” — захист територіальної цінності Ірану (насамперед від етнічної фрагментації) і забезпечення економічних інтересів країни. Ці стратегії періодично змінюють одна одну.

Дійсно, в цілому і еволюція ідей, і їх політична інтерпретація визначалися завданнями модернізації Ірану на різних етапах життя суспільства. На ранніх етапах осмислення історичного досвіду минулого було покликане полегшувати сприйняття змін, сполучаючи минуле й сьогодення. У 60–70-х роках культурна спадщина почала домінувати в офіційній ідеології і потім перетворилася на провідний структуроутворюючий елемент стратегії розвитку країни, заснований на самостійній галузі знань — “культурна спадщина” (“мирасе фархангі”), що сприяла формуванню національної самосвідомості і пошуку раціональної моделі розвитку країни, її місця на Середньому Сході і в світі.

Р. Хомейні зробив спробу реалізації у своїй країні розробленої ним концепції ісламського правління і про можливість здійснення третього, ісламського, шляху розвитку на принципах справедливості і поліпшення добробуту всього населення в результаті правильного управління країною з боку духовного лідера-факиха [12].

Інтенсивні пошуки шляхів модернізації суспільства і місця країни в регіоні іранські лідери, починаючи з рубежу 80–90-х років, ведуть, спираючись на витоки культури, на її позитивні традиції і вкоріненість у культурній пам’яті сусідніх країн. Поступово починає оформлюватися і культурно-політична доктрина Ірану в регіоні, яка спирається на серію заходів і виступів лідерів країни. Фактом культурної інтеграції регіону було визнано творчість Ікбала і поетів індійського стилю — Бедіа і його школи.

При цьому іранська дипломатія для переконливості своїх доводів на користь усвідомлення спільності культурних традицій у справі економічного співробітництва часто звертаються до досвіду Японії і АТР. Економічне піднесення АТР, вважають іранці, було зумовлене культурними проектами, що об’єднали населення країн, які входили в нього, на основі принципів конфуціанської етики. Іранці вважають (проводячи паралелі з конфуціанським культурним регіоном), що саме специфіка і норми стародавньої іранської культури і її вплив на історію і свідомість ба-

гатьох сусідніх народів допоможе нинішнім державам ефективніше інтегруватися в економіку регіону і сприятиме створенню в майбутньому культурно-політичної та економічної спільності суміжних країн.

У період правління президента С. М. Хатамі (1997–2005) відбулося оновлення інструментів зовнішньополітичного курсу. На зміну ідеологічним установкам і завданням розширення культурного впливу в пріоритетній зоні іранських інтересів прийшли економічні стратегії і механізми впливу. Дипломатія вела прагматичну, орієнтовану на вирішення зовнішньоекономічних завдань лінію щодо найближчих сусідів, передусім казахських і середньоазійських республік, а також ісламських країн з впливовими общинами шиїтів (Ліван, Сирія, Ірак).

Президент Ірану М. Ахмадінежад задіяв концепцію “Двадцятирічна перспектива”, згідно з якою Іран планує стати лідером ісламського миру і новим цивілізаційним центром [13]. Зовнішньополітична доктрина країни синтезувала кілька ідей — досягнення статусу регіонального лідера, про що мріяв шах Ірану М. Р. Пехлеві, економічний прагматизм у вигляді концепції президента А. А. Хашемі-рафсанджані, послідовна інтеграція в світову економіку, розроблена президентом С. М. Хатамі. Ці ідеї отримали ідеологічну основу у вигляді ісламу як головного постулату зовнішньої політики. Крім синтезу старих ідей, президент М. Ахмадінежад запропонував новий принцип іранської “наступальної дипломатії”, згідно з яким всі держави апіорі володіють рівними можливостями та мають однакове становище. Курс “наступальної дипломатії” передбачає активну політику Тегерану в регіоні з використанням “чинника шиїзму” та енергетичної дипломатії.

Іранська дипломатія забезпечує перетворення країни на “регіональну наддержаву”, домінування в регіоні Близького і Середнього Сходу та одночасно припускаючи активізацію економічної політики за його межами. Помітні підвищена активність іранської енергетичної, транспортно-інфраструктурної і торгової дипломатії у АТР, Африці і навіть Латинській Америці. Ця дипломатична стратегія реалізується головним чином через економічні механізми завоювання нових ринків, інвестування в спільні з партнерами проекти. При цьому важливу роль у новій зовнішньоекономічній дипломатії почали відводити бізнес-процесам національних підприємств. Така особливість дисонує з політикою попереднього президента С. М. Хатамі, головними інструментами економічної дипломатії якого виступали

іранські державні структури і міністерства. Передусім Національна нафтова компанія IPI, що займає 61-е місце по доходах у списках провідних світових транснаціональних корпорацій і знаходиться на другому місці серед світових нафтових корпорацій після *Aramco* (Саудівська Аравія). Розвідані запаси вуглеводневої сировини на території Ірану є значними. На сьогодні Іран займає четверте місце у світі серед експортерів нафти. За даними ВР, доведені запаси нафти в Ірані на 1 січня 2009 р. становлять 137,6 млрд барелів (у тому числі запаси недавно відкритих родовищ Хушк і Хоссейнейх у провінції Хузестан). Частка Ірану в світових запасах, таким чином, вже оцінюється більш ніж у 10 %.

Очевидно, що приєднання Росії до режиму санкцій проти Ірану по резолюції РБ ООН 1929 не означає повного припинення співпраці з цією країною, зокрема у сфері ПЕК. Підтвердженням цього припущення може стати факт продовження роботи спільної російсько-іранської робочої групи після нафтохімії, газу і нафти (СРГ). У рамках СРГ сторони домовилися вивчити можливість створення спільного банку з фінансування проєктів у нафтовій та газовій сферах і нафтохімії, зумовленого бізнесовою зацікавленістю російських та іранських компаній, а також бажанням виробити механізм використання національних валют двох країн* при операціях продажу сирової нафти на сировинних біржах обох країн. Іншим фактом на користь припущення є те, що Росія й Іран підписали документ про створення спільного підприємства з управління АЕС “Бушер”, де відбувся фізичний пуск. Очікується, що питання з’ясується на засіданні СРГ у Тегерані в четвертому кварталі 2010 р.

АЕС “Бушер” ще в 1974 р. почав будувати німецький концерн *Kraftwerk Union A.G.* Проте в 1980 р. контракт було розірвано через приєднання уряду ФРН до американського ембарго на постачання устаткування до Ірану, де в 1979 р. відбулася ісламська революція. Тоді, у 1992 р., Іран підписав угоди про співпрацю в галузі мирного атома і спорудження АЕС з РФ. Потім, у 1995 р. було підписано контракт на завершення будівництва першого енергоблоку “Бушеру”, а три роки потому партнери погодили доповнення до нього, згідно з яким компанія “Атомбудекспорт”, що входить до державної корпорації “Росатом”, мала завершити “під ключ” зведення

першого блоку потужністю 1 Гвт першої іранської АЕС. Таким чином, фактично відлік споруди станції почався у 1998 р.

Зараз політичний аспект запуску першої іранської АЕС залишається в центрі уваги ряду західних політиків. Вони висловлюють побоювання, що АЕС в Бушері Іран може використати для розробки власної ядерної зброї. З іншого боку, проєкт АЕС “Бушер” показує, що Іран міг би виграти від співпраці з міжнародним співтовариством, якщо підтвердить мирний характер своєї ядерної програми.

Як бачимо, саме енергетична потреба створила особливий вид дипломатії — енергетичної, яка в регіоні Великої Східної Азії стала стратегічною складовою зовнішньополітичних концептів та акцій. Підтвердженням цього є проблематика саміту ШОС 2007 р., який відбувся у столиці Киргизії Бішкеку: питання енергетичної, транспортної, торговельно-економічної і гуманітарної взаємодії. Був підписаний Договір про довготривале добросусідство, дружбу і співпрацю держав ШОС та інші документи. Саміт визначив ряд регіональних питань співпраці організації в ЦАР і з державами суміжних регіонів — Індією, Афганістаном, Іраном.

Одним з таких концептів у рамках ШОС стала ідея створення Енергетичного клубу (ЕК). Наприкінці 2006 р. російським президентом було озвучено ідею необхідності створення “енергетичного клубу” (ЕК) ШОС, яка становить великий інтерес і для Індії як країни-спостерігача даної організації. На сьогодні з основних контурів ідеї “ЕК” можна виокремити її чотири регіональні виміри реалізації: 1) глобальний; 2) регіонально-євразійський (територія Росії, Китаю і чотирьох країн Центральної Азії); 3) субрегіональний, центральноазійський (Казахстан, Таджикистан, Узбекистан, Киргизія); 4) національний (розвиток шести національних енергетичних моделей — членів ШОС). Нині мова йде, в основному, про опрацювання можливостей практичної реалізації передусім регіонально-євразійського варіанту. Глобальний формат видається віддаленою перспективою, хоча нині і ці елементи вже проявляються, на думку авторів, за низкою напрямів: 1) в енергетичній політиці Росії по реалізації концепції енергетичної безпеки відповідно до рішень Санкт-Петербурзького саміту G-8; 2) діалозі РФ-ЄС; 3) співпраці Росії, Ірану, Катару, Алжиру зі створення так званого газового ОПЕК. Ідея створення організації, яка за аналогією з ОПЕК об’єднала б виробників природного газу, була висловлена Іраном. Іран та РФ актив-

* 23 листопада 2010 р. прем’єр-міністри Росії та Китаю домовилися про перехід з 2011 р. на взаєморозрахунки у національних валютах (російських рублях і китайських юанях).

но співпрацюють у рамках Форуму країн — експортерів газу (ФКСЕГ), який був утворений у 2001 р. Крім Росії та Ірану, до нього входять, зокрема, такі країни, як Алжир, Венесуела, Єгипет, Індонезія і ОАЕ. Учасники форуму видобувають сукупно майже 40 % усього світового газу, і мають приблизно 70 % світових запасів цього природного ресурсу (рис. 1, 2). У 2007 р. міністри енергетики держав ФКСЕГ на нараді в м. Доха обговорили ідею створення газового картелю. У 2008 р. у Москві відбулася Сьома зустріч на міністерському рівні представників країн ФКСЕГ, де було ухвалено статут організації та визначено штаб-квартиру ФКСЕГ, яка розміститься в столиці Катару (м. Доха).

Проте, на засіданні ФКСЕГ в Орані (Алжир) у першому півріччі 2010 р., де основною проблемою були ціни на газ відповідно до вартості нафти, провідними були Росія, Алжир і Катар. І це не дивно, оскільки ще у 2008 р. В. Путін підкреслив, що “ера дешевого газу у світі закінчилась”. Такий розклад свідчить про факт певних ускладнень відносин Ірану як з членами ФКСЕГ, ОПЕК, так і з іншими

країнами. Свідченням останнього є той факт, що свою діяльність в Ірані завершують *Royal Dutch Shell*, французька *Total*, норвезька *Statoil* та італійська *ENI*. Проте швейцарська *Naftiran Intertrade Co* вирішила поки не закривати бізнес і залишитися на іранському ринку.

Крім того, відомо, що ще в 2007 р. Палата представників Конгресу США схвалила законопроект про протидію створенню “газової ОПЕК”. У законопроекті було зазначено, що Росія неодноразово демонструвала свою готовність скористатися роллю постачальника нафти і газу для здійснення політичного тиску на інші країни, такі як Грузія, Україна, Білорусь. Цей глобальний контекст називає ще одну причину підтримки з боку РФ певних санкцій ООН проти Ірану.

Проте, на нашу думку, санкції спрацьовуватимуть лише на глобальному рівні, оскільки концепція ЕК ШОС зможе слугувати компенсаційним механізмом глобальних зсувів і як інститут може трансформуватися згідно з геополітичними, енергетичними тенденціями і закономірностями як регіонального, так і клубного характеру.

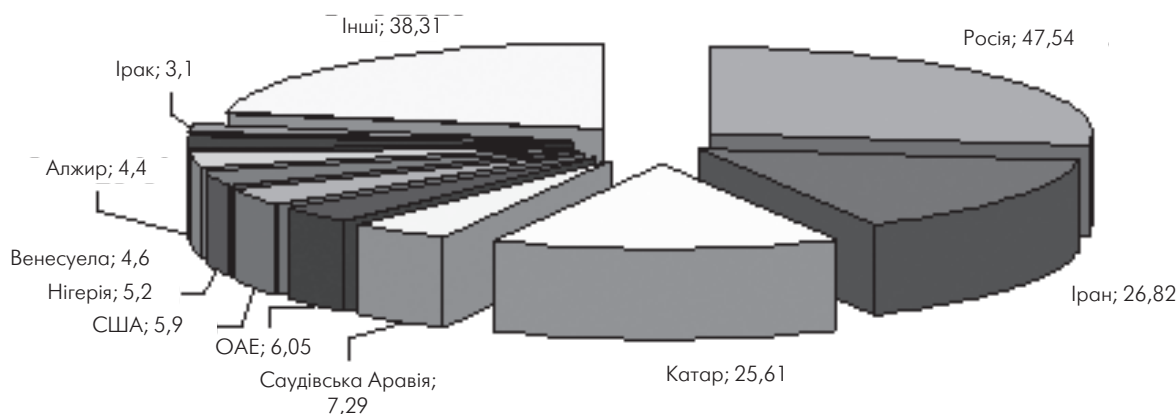

Рис. 1. Запаси природного газу (трлн куб. м)

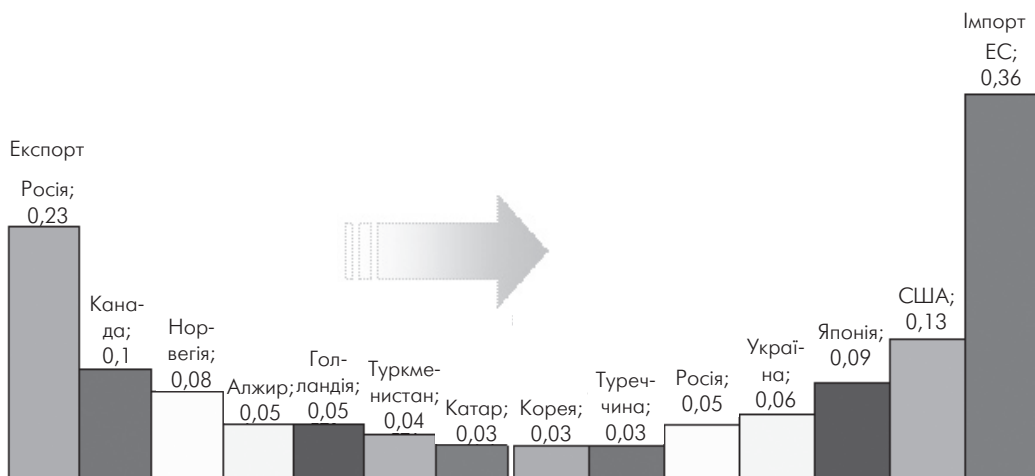

Рис. 2

Очевидно, що реалізація концепції ЕК в регіональному вимірі дасть можливість не тільки збудувати самодостатню енергетичну структуру виробник–постачальник–споживач на євразійському просторі, а й істотно відновити загальну стратегію розвитку ШОС, внести нові ресурси впливу до традиційних напрямів безпеки, економічного, гуманітарного співробітництва. За таких умов вплив РФ на перебіг подій зростатиме.

Підтвердження цієї тези можна знайти в рішеннях одинадцятої Міністерської зустрічі Форуму країн — експортерів газу (ФКЕГ), яка відбулася у місті Доха (Катар). Форум підтримав пропозицію Росії про проведення додаткових консультацій з питання введення “Третього енергетичного пакету” ЄС з постачальниками газу.

Відомо, що зміни, які плануються в європейському законодавстві в частині лібералізації газового ринку в рамках “Третього енергопакету”, є не вигідними саме для РФ. Росія є зацікавленою в такому механізмі визначення ціни на газ, при якому враховуються ціни на дизельне паливо і мазут.

Варіант структурування концепту ЕК на основі “клубного” принципу припускає достатньо широку і прозору співпрацю не тільки членів ШОС, а й країн-спостерігачів, а також широкого кола недержавних суб’єктів, зокрема приватних енергетичних компаній. Такий варіант припускає залучення і не членів ШОС, суб’єктів без жорсткого політичного позиціонування, що дасть змогу зробити ЕК гнучкішим і сприятиме залученню в енергетичну співпрацю Туркменистану (газовий бізнес), Азербайджану (нафта, газ). У рамках цього підходу тривають переговори щодо взаємодії з ГУАМ, АСЕАН та іншими організаціями.

При цьому необхідно відзначити, що перевага АСЕАН порівняно з СЕАТО і ГУАМ в тому, що вона веде свою справу на неконфронтаційній основі і слугує зміцненню безпеки через розвиток. Головним акцентом в АСЕАН є розвиток економіки, підвищення рівня життя населення. На цій основі створюватиметься і безпека, зокрема енергетична.

Регіональний і субрегіональний виміри взаємодії країн у такому контексті інтерпретуються як реалізація енергетичної стратегії ШОС на просторі чотирьох центральноазіатських держав — Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Киргизії плюс Росія і Китай. Можна запропонувати і ширше визначення територіальних рамок реалізації концепції ЕК, яке буде включати і території країн-спостерігачів — Ірану, Індії, Пакистану, Монголії. Ідея президента Казахстану “Азійсь-

кого енергетичного ринку”, а також ініціатива президента Ірану про те, що його країна може виступити “майданчиком” зустрічей міністрів енергетики для вивчення можливостей регіональної співпраці в освоєнні, видобутку, транспортуванні та переробці нафти і газу, розширюють контури і можливості ЕК. Саме поєднання і реалізація концептів РФ про ЕК, “Азійського енергетичного ринку” (Казахстан), та комунікативно спрямована ідея Ірану, на нашу думку, може створити новий прецедент, уже мирний, активізації процесів в Євразії та світі. Причому ідея “Азійського енергетичного ринку” передусім нагадує ефективну маркетингову стратегію, нову філософію енергетичної взаємодії в Євразії, яка може розвиватися або паралельно проекту ЕК, або органічно увібрати його в себе. Тут немає суперечностей, навпаки, обидва підходи можуть стати прообразом “Центральноазіатської енергетичної хартії”.

Крім того, доцільним буде наголосити на тому, що енергетичний простір ШОС формується на вже напрацьованому бренді, політичній обіцянці, яка частково спрацьовує. Маркетинговий простір концепту включає п’ять умовних ключових елементів: 1) ШОС є приваблива і цікава для багатьох країн Сходу, які хотіли б жити у багатополярному світі. В основі привабливості китайський ресурс і потенціал претендента на світове лідерство і доступ до стратегічних ПЕР РФ та країн Центральної Азії, Ірану. Світовий рейтинг організації зростає. Сотні солідних міжнародних організацій уже налагодили або хотіли б налагодити співпрацю з ШОС. На Шанхайському саміті (2006) був оголошений мораторій на подальше розширення організації. Керівництво ШОС вирішило припинити дуже стрімку поступальну ходу з метою збереження та обдумування отриманого політично й ідеологічно капіталу; 2) організація успішно пройшла два принципові етапи, що якісно відрізняються один від одного: фазу регіональної (центральноазійської) активності — 1996–2004 рр. і фазу глобальної геополітичної активності — із 2004 р. і дотепер. В основі можливої глобалізації ШОС лежить російсько-китайське стратегічне партнерство; 3) Пекін і Москва нинікладають у проєкт ШОС економічну складову. Коли було запущено механізм “другого колеса” — економічного співробітництва — організація набула комплексного характеру. З’явився гуманітарний напрям — Форум ШОС, Ділова рада ШОС. Останнім часом можна говорити про подальшу “комерціалізацію” ШОС і кристалізацію двох пріоритетних напрямів —

транспортного й енергетичного; 4) внутрішню структуру ШОС, з позиції масштабів економік (при обов'язковому консенсусі шести держав), умовно можна інтерпретувати як “3 + 3” (Китай, Росія, Казахстан+Узбекистан, Киргизія, Таджикистан). Це не означає, що в організації є “першосортні” та “другосортні” країни. Це, швидше, неформальна констатація різниці економічних потенціалів країн, їх обсягів ВВП, структур торгівлі, що може сприяти взаємообміну, створенню мережових зацікавлених структур; 5) розширення ШОС за рахунок спостерігачів (Іран, Індія, Пакистан, Монголія) поки що стратегічно не вигідно організації. Реальним кандидатом на повноправне членство могла б стати Монголія. Це підсилює два традиційні напрями монгольської політики (РФ і КНР) і, в принципі, не суперечить новому — третьому — домовленостям із Заходом, хоча в останньому моменті є проблеми обмеження для Ірану, якщо він не піде на певні поступки. Об'єктивно вигідно і деяке зближення проєктів ОДКБ, Євразес з ШОС [12]. Проте тут навряд чи можна прогнозувати на перспективу яке-небудь організаційне злиття. Росія і Китай у рамках єдиного проєкту ШОС зуміли запропонувати регіону Центральної Азії своє бачення безпеки, розвитку і модернізації. Привабливість даної проблематики в тому, що вона не припускає штучної демократизації існуючих режимів, дає можливість порівняно відсталим країнам (Таджикистану, Киргизії) для економічного розвитку використати ресурс більш розвинених, а саме Китаю, Росії, Казахстану.

Специфіку і можливості енергетичного простору ШОС можна представити таким чином: 1) відсутність третіх країн на шляху транспортування енергоресурсів; 2) органічне (геоекономічне) поєднання груп країн виробників-експортерів (Росія, Казахстан, Узбекистан) і споживачів-імпортів енергоносіїв (Китай, Киргизія, Таджикистан). Причому таке поєднання, з урахуванням країн-спостерігачів, можна інтерпретувати і в ширшому форматі як взаємодія “осі” виробників (Росія–Казахстан–Узбекистан–Іран) і “осі” споживачів (Китай–Таджикистан–Киргизія–Індія–Пакистан–Монголія) енергоресурсів. Фактично реалізація першої, а тим більше другої (разом із спостерігачами) моделей робить ШОС самодостатньою енергетичною системою як в глобальному, так і в регіональному контекстах. До цих двох “осей” слід додати і “вісь” транзитних країн. В умовах взаємодії цих трьох “осей” у газовій, нафтовій, атомній, електричній галузях ПЕК основним питанням на першому етапі може стати

вироблення єдиної тарифно-цінової політики із урахуванням кон'юнктури світового ринку енергоносіїв, маршрутів, обсягів продаж і закупівель енергоносіїв. На відміну від ОПЕК та ФКСЕГ ЕК ШОС об'єднує і виробників, і транспортерів, і споживачів енергетичних ресурсів, що дає змогу вже на початковому етапі здійснювати стратегію порівняльних переваг у рамках ЕК; 3) можливості взаємодії енергетичної й інтеграційної складових ШОС полягають у створенні зони вільної торгівлі (ЗВТ) ШОС. Причому енергетичний напрям може випереджати інтеграційний з об'єктивних причин, а саме функціональна взаємодія зацікавлених країн-постачальників і споживачів один з одним. Варіант створення ЗВТ, на жаль, має ряд обмежень — неготовність малих і слабкіших економік (Таджикистан, Киргизія) до взаємодії з економікою Китаю у вільному торговому режимі. Очевидно, що створення ЗВТ — це передусім перспектива [13].

ЕК може стати ефективним регулятором “внутрішніх” центральноазіатських енергетичних протиріч, особливо по лінії “Узбекистан–Таджикистан” або “Узбекистан–Киргизія”, вирішуючи двосторонні проблеми обміну узбецького газу і електрики на водні ресурси Киргизії і Таджикистану. Відомо, що РФ, Казахстан, Узбекистан володіють великими запасами вуглеводнів, а Таджикистан і Киргизія — гідроресурсами. Крім того, ініціативи країн ЦА і Євразес за проєктом створення водних консорціумів, на жаль, не знижують напруженості в згаданих вище двосторонніх моделях. ЕК потенційно може вирішити і це завдання.

Об'єктивні труднощі реалізації проєкту ЕК передусім пов'язані з різномасштабністю економік країн ШОС, труднощами повної гармонізації національних енергетичних стратегій, повного збігу інтересів виробників і споживачів енергоресурсів. У рамках першої (виробників) і другої (споживачів) груп завжди існує певна конкуренція, що підтверджується прихованою конкуренцією, яка існує між Росією, Казахстаном та Іраном за ринки збуту ПЕР. Аналогічна конкуренція існує між такими крупними імпортерами енергоресурсів, як Індія і Китай, за джерела, маршрути і об'єми надходження енергоносіїв. Разом з тим дана конкурентна тенденція за попит і пропозицію в рамках ЕК може бути гармонізована. Зокрема, величезний китайський ринок теоретично може поглинути будь-яку кількість нафти і газу, запропоновану Росією, Казахстаном та Іраном, тим більше в умовах інституціалізації цього процесу в ЕК.

У варіанті поглиблення російсько-індійської глобальної та регіональної співпраці є перспективним саме енергетичний сценарій. Газпром та інші енергетичні російські компанії нарощуватимуть свою присутність в Індії як на ринках видобутку енергоносіїв на шельфі, так і на індійському ринку атомної енергетики. Відміна обмежень, введених Групою ядерних постачальників (ГЯП) для Індії на постачання ядерних технологій і палива, посилить конкуренцію з боку США і низки інших країн для Росії, оскільки на індійському ринку мирної атомної енергетики у Росії навряд чи будуть ті переваги, які, наприклад, вона має в Ірані та в інших країнах. У даному випадку завдання Росії за характером є локальним, а саме збереження окремих сегментів цього величезного і перспективного ринку за російськими компаніями. Водночас відбувається і якісна зміна індійської інвестиційної стратегії щодо російського ПЕК та інших перспективних галузей для індійського бізнесу [13]. Еволюція ця буде пов'язана з процесом переходу від разових акцій (участь у проєкті "Сахалін-1,3") до системної інвестиційної політики в Росії, яка охоплюватиме вже не тільки ПЕК, а й суміжні області, вийде на внутрішні російські регіони.

Отже, як бачимо, енергетична політика може слугувати меті регіоноутворюючого чинника і створювати вищезгаданий ефект "переливання" для зміцнення безпеки та економічної співдружності. І значна роль у цьому належить міжнародним організаціям і дипломатії в цілому.

На даний момент важко сказати, яка модель ЕК ШОС є більш дієвою, оскільки це буде пов'язано з розвитком не лише регіонального, а й локального та глобального контексту світової економіки. Поки що можна лише будувати прогнози і сценарії щодо питомої ваги і переваги тієї або іншої моделі у зв'язку з розвитком регіональної ситуації. Ці функціональні зв'язки слугують створенню умов для економічного розвитку та життя населення. Крім того, для кожного конкретного регіону існує кілька теорій щодо результатів процесу глобалізації та регіоналізації.

Література

1. Luttwak E. Strategy: The Logic of War and Peace / E. Luttwak E. — Cambridge, Massachusetts: Revized and Enlarged Edition, The Belknap Press of Harvard University Press, 2001. — 320 p.
2. Ланко Д. А. Процессы глобализации, регионализации и локализации вокруг Балтийского моря. — СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. — С. 361.
3. Waltz K. Globalization and Governance // Political Science and Politics. — 1999. — Vol. 32. — Nr. 4 (December). — 693 p.
4. Rosenau J. N. Capabilities and Control in an Interdependent World // International Security. — 1976. — Vol. 1. — Nr. 2 (autumn). — P. 32–49.
5. Alter K. J. The European Union's Legal System and Domestic Policy: Spillover or Backlash? // International Organization. — 2000. — Vol. 54. — Nr. 3. — P. 489–518.
6. Центральная Азия в системе международных отношений: Сб. науч. статей. — М.: ИВ РАН, 2004. — 451 с.
7. Основные документы и материалы по Шанхайской организации сотрудничества. — М.: ИДВ РАН, 2005. — 63 с.
8. Воскресенский А. Д. Политика Китая в Центральной Азии / А. Д. Воскресенский, С. Г. Лузянин // Южный фланг СНГ. Центральная Азия–Каспий–Кавказ: Возможности и вызовы для России / Под ред. М. М. Наринского, А. В. Мальгина; МГИМО(У) МИД России; ИНО-Центр. — М.: Логос, 2003. — С. 301–335.
9. Боришполец К. П. Центральная Азия как региональная система международных отношений // Восток–Запад: Региональные подсистемы и региональные пробл. междунар. отнош.: Учеб. пособие для вузов / Под ред. А. Д. Воскресенского; МГИМО(У) МИД России. — М.: РОССПЭН, 2002. — 526 с.
10. "Большая Восточная Азия": мировая политика и региональные трансформации / Под общ. ред. А. Д. Воскресенского. — М.: Изд-во: МГИМО, 2010. — 444 с.
11. Дружиловский С. Б. О теории и практике исламского правления в странах Среднего Востока (Иран, Афганистан, Турция) // Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии). — М.: Крафт ИВ РАН, 2001. — С. 60–69.
12. Королев В. Кровь на Святой Земле. — М.: АСТ; Астрель, 2007. — 247 с.
13. Воскресенский А. Д. "Большая Восточная Азия": мировая политика и энергетическая безопасность. — Изд-во: ЛЕНАНД, 2006. — 128 с.

Регіональну і субрегіональну дипломатичну стратегію Шанхайської організації співпраці у "Великій Азії" можна інтерпретувати як реалізацію енергетичної стратегії на теренах чотирьох центральноазійських держав — Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Киргизії плюс Росія та Китай. Ширше визначення геополітичних цілей концепції "Енергетичного клубу" можна запропонувати, якщо включити й інтереси країн-спостерігачів — Ірану, Індії, Пакистану, Монголії, а також міжнародних інститутів (АСЕАН).

Региональную и субрегиональную дипломатическую стратегию Шанхайской организации сотрудничества в “Большой Азии” можно интерпретировать как реализацию энергетической стратегии на территории четырех центральноазиатских государств — Казахстана, Узбекистана, Таджикистана, Киргизии плюс Россия и Китай. Можно предложить и более широкое определение геополитических целей концепции “Энергетического клуба”, включая и учитывая интересы стран-наблюдателей — Ирана, Индии, Пакистана, Монголии, а также международных институтов (АСЕАН).

Shanghai organization of collaboration's regional and subregional diplomatic strategy in “Large Asia” it is possible to interpret as realization of energy strategy on space of four centralasia states (Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgystan) plus Russia and China. Apparently, it is possible to offer and more wide determination geopolitical aims of “Energy Club's” conception in case of including interests of countries — observers — Iran, India, Pakistan, Mongolia, and also international institutes (ASEAN).

Надійшла 20 січня 2011 р.

ГЕОСТРАТЕГІЯ ДЕРЖАВ СВІТУ: ОСНОВНІ РІВНІ І ТИПИ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 21–26

Визначено провідні напрями і принципи зовнішньої політики держави. Розглянуто сутність геостратегії, виявлено фактори, що впливають на формування геостратегії держави, проаналізовано геостратегію держав різних порядків. Схарактеризовано основні типи геостратегії держав світу.

Попри офіційно проголошені високі моральні засади міжнародної політики ще й дотепер триває змагання між провідними геополітичними акторами за перерозподіл сфер впливу на світовій арені. При цьому посилюється роль геополітики регіональних держав, а також недержавних геополітичних акторів. Дослідження стратегічних засад геополітики держав є актуальною проблемою теорії і практики міжнародних відносин. Стратегія акторів міжнародних відносин (як правило, держав) у світовому геополітичному просторі має назву геостратегії. Вивченню проблемних питань геостратегії присвячено велику кількість наукових джерел. У більшості праць висвітлюється геостратегія окремих держав світу, при цьому часто спостерігається тенденційний підхід, зокрема намагання обґрунтувати і виправдати експансіоністську геостратегію власної держави.

Під геостратегією часто розуміють прикладну зовнішню геополітику, застосування на практиці теоретичних положень “фундаментальної” геополітики. На думку В. Л. Цимбурського, геостратегія — це вміння перетворювати фундаментальні геополітичні картини світу в цілі і завдання конкретного гравця, забезпечені ресурсами та сценаріями [5]. Українським вченим П. О. Масляком геостратегія визначається як мета держави на міжнародній арені (виживання, збереження, розвиток тощо) — “боротьба за місце під сонцем” [2]. Дж. Паркер трактує геостратегію ширше — як дослідження просторового розподілу сухопутної, морської та повітряної сил та їх взаємозв’язків з географічним феноменом [3].

З погляду наукової геополітики, геостратегія має теоретично обґрунтовувати стратегічні напрями і принципи зовнішньої політики держави у світовому геопросторі. В узагальненому вигляді

під геостратегією вважаємо доцільним розуміти визначення головних цілей, завдань і принципів зовнішньої політики держави, загальне планування державних дій, розробку засобів і прийомів здійснення політики на міжнародній арені. У першу чергу геостратегія обслуговує потреби зовнішньої політики держави, визначаючи її магистральні напрями. Велике значення вона має також для формулювання концептуальних положень національної безпеки, розробки воєнної доктрини держави. Крім того, геостратегія безпосередньо стосується провідних напрямів економічної, культурної, демографічної, екологічної політики держави на міжнародній арені.

Провідний (чи один з провідних) напрям стратегії геополітичного актора на міжнародній арені називається геостратегічним (геополітичним) вектором. Для держави ці вектори виступають як стратегічні напрями її зовнішньої політики на глобальному, регіональному і локальному рівнях і визначаються, виходячи з особливостей геополітичного кодексу (коду).

Можна виокремити такі рівні геостратегії держав у земному геопросторі: світовий (глобальний); трансрегіональний і макрорегіональний; регіональний; субрегіональний (сусідський).

За тривалістю дії геостратегія може бути довгостроковою, середньостроковою чи короткостроковою. Виокремлюють метастратегію — довгострокову стратегію в глобальному геопросторі.

Геостратегічними акторами на світовій арені є насамперед суверенні держави. Геостратегія держави на міжнародній арені має враховувати реалії сучасного світового геополітичного порядку, забезпечувати максимальне забезпечення своїх національних інтересів, національної безпеки, бути спрямованою в майбутнє.

Щодо провідних акторів геостратегії, то, наприклад, З. Бжезінський на геополітичній карті Євразії виділив “геостратегічних гравців” — держави, які мають спроможність і національну волю застосовувати силу або вплив поза своїми кордонами для того, щоб змінити (до міри, яка торкається інтересів Америки) наявний геополітичний стан справ [1].

Традиційно будь-яка геостратегія зводилася до визначення провідних напрямів зовнішньої політики держави, спрямованих у кінцевому рахунку на здобуття чи/та утримання контролю над певним геопростором.

Геостратегія держав може здійснюватися в різних типах середовища, відповідно виокремлюються такі її різновиди: сухопутна, морська (океанічна), повітряна, космічна. Історично найпершою виникла наземна геостратегія, спрямована на встановлення контролю над суходолом. Згодом давні цивілізації оволоділи прибережним простором, і контроль над морськими комунікаціями став відігравати дедалі більшу роль. Особливо зросла роль океанічної геостратегії після Великих географічних відкриттів. У XX ст. у зв'язку з появою авіації і використанням її у військових цілях актуальною стала геостратегія в повітряному просторі з встановленням, відповідно, повітряного контролю. Лише в другій половині XX ст. людина здійснює перші кроки в освоєнні космічного простору. Проблема контролю над космічним простором актуалізувалася на початку 80-х років XX ст., коли за умов загострення “холодної війни” гонитва озброєнь перейшла в космос — програма “Стратегічна оборонна ініціатива” (СОІ) здійснювалася США, щоправда без особливого успіху.

Формування державної геостратегії значною мірою залежить від геополітичного положення держави у світі в цілому, у своєму макрореґіоні, регіоні, субреґіоні. Вигідне положення держави відносно сусідів, трансреґіональних держав, світових “полосів” політичної та економічної могутності, вихід до Світового океану, транснаціональних рік, головних транспортних магістралей посилюють стратегічний потенціал держави. Це дає можливість урізноманітнити геостратегію, створює свободу для маневрів, різновекторних дій на міжнародній арені, сприяє активнішій участі в регіональних та світових політичних процесах. З іншого боку, невідповідне географічне положення — відсутність або обмеженість виходу до Світового океану, головних транспортних артерій, обмежена кількість сусідів, з якими до того ж існують суттєві проблеми у взаємовідно-

синах, та інші несприятливі фактори погіршують геостратегічні можливості держави щодо вибору партнерів, різноманіття зв'язків з іншими країнами, звужують спектр можливих векторів у зовнішній політиці.

На сучасну державну геостратегію значною мірою впливає наявний військовий, природно-ресурсний, економічний (фінансовий, промисловий, науково-технологічний, аграрний, комунікаційний та ін.), культурний, демографічний потенціал.

Для розробки геостратегії держави на міжнародній арені велике значення має також розуміння правлячою елітою національних інтересів. Зміст геостратегії має максимально відбивати потреби забезпечення національної безпеки. Проте державний апарат часто видає свої інтереси за загальнонаціональні, а власну безпеку, можливість панувати в країні — за необхідність зміцнення національної безпеки.

Історія взаємовідносин з іншими країнами також накладає свій відбиток на сучасну геостратегію певної держави. Інерцію вже сформованого ворожого характеру відносин між країнами подолати доволі важко навіть на основі взаємного прагнення зацікавлених сторін до діалогу.

Геополітична свідомість населення держави формується під впливом фольклору, художньої літератури, історичних знань. Починаючи ще з XIX ст. у розвинених країнах на формування геополітичних поглядів населення значний вплив стали здійснювати засоби масової інформації (преса). Нині, на початку XXI ст., саме за допомогою засобів масової інформації правлячі еліти нав'язують населенню певні геополітичні погляди, прагнучи вкорінити їх у суспільній свідомості. Геостратегія, що розробляється і впроваджується в життя державними органами влади, має спиратися на якомога ширшу підтримку основної маси населення своєї країни. Тому влада прагне оволодіти засобами впливу на людський розум чи тримати ці засоби під своїм контролем. Для ідейного обґрунтування певних напрямів геостратегії влада використовує тенденційно відібрані історичні факти, апелює до національної свідомості, релігійної віри, моральних цінностей, емоційних почуттів народу. Тоді геостратегія, що відбиває інтереси вузького кола національної верхівки чи, навіть, іноземних акторів, набуває підтримки значної частини населення, у свідомості якого проголошувани владою напрями зовнішньої політики держави вже цілком адекватно відповідають справжнім національним інтересам суспільства країни.

Фактично геостратегія певної держави спрямована, як правило, на задоволення власних егоїстичних інтересів, максимальне використання вигод від наявного природно-ресурсного потенціалу, розвитку науково-технічного прогресу, володіння фінансовими ресурсами, сучасними видами озброєнь, демографічним потенціалом тощо. Проголошуване прагнення всіляко захистити національні інтереси може мати наслідком оголошення будь-яких стратегічно важливих і багатих природними ресурсами районів світу сферою життєвих інтересів окремої держави. Справжня геостратегія держави може відрізнятися (іноді суттєво) від формально задекларованої в офіційних документах і проголошеної через засоби масової інформації.

Є об'єктивні підстави вважати, що стратегічні засади політики більшості західних держав (насамперед США) розробляються і спрямовуються взаємопов'язаними латентними (прихованими) центрами світової політичної та економічної могутності, відповідаючи інтересам збереження і розширення сфер їх панування.

Геостратегічними акторами на політичній карті світу, крім суверенних держав, можуть бути міждержавні союзи (блоки). Геостратегія міждержавних союзів в ідеалі має відповідати спільним інтересам, бути спрямованою на досягнення загальної мети на регіональному чи світовому рівні. Така союзницька геостратегія може здійснюватися на засадах рівноправного партнерства. Проте за реальних умов конкуренції держав кожна з них при розробці спільної геостратегії передусім намагається максимально забезпечити власні інтереси. При декларуванні тривалого терміну дії спільної геостратегії між партнерами виникають суперечності, що можуть призвести до дострокового припинення союзництва на міжнародній арені. Усередині міждержавного союзу можуть мати місце відносини “старшого брата” — гегемона і “молодших братів” — сателітів. У такому випадку держава-гегемон здійснює імперську геостратегію навіть щодо своїх союзників, передусім максимально забезпечуючи реалізацію власних цілей.

Переважній більшості держав світу притаманна геостратегія на субрегіональному рівні (на основі локальних геополітичних кодексів) щодо окремих (як правило, сусідніх) держав. Геостратегія сусідніх цивілізаційно близьких держав може мати союзницький характер, прагнення до реалізації спільних цілей на зовнішній арені, до субрегіональної інтеграції. З іншого боку, саме в умовах субрегіонів можливий запеклий анта-

гонізм між окремими державами, і їх геостратегія щодо “історичного ворога” може мати відверто експансіоністський характер (Ізраїль — Палестина, Вірменія — Азербайджан, Ефіопія — Еритрея та ін.).

Геостратегія регіональних держав спрямована насамперед на забезпечення власних геополітичних інтересів на теренах певного регіону. Крім того, окремі напрями їх геостратегії можуть стосуватися держав за межами “свого” регіону. Регіональні держави при розробці власної геостратегії мають враховувати особливості регіональної геополітики провідних держав світу, розвиваючи з ними співробітництво чи конкуруючи за геополітичний вплив у “своєму” регіоні, а в окремих випадках і за його межами.

Держави другого порядку розробляють і здійснюють геостратегію на макрорегіональному і трансрегіональному рівні. Особливо слід виокремити Китай, геостратегія якого спрямована насамперед на приєднання Тайваню і забезпечення своєї провідної ролі в геоекономічному просторі Південно-Східної Азії. У найближчій перспективі сфера геостратегії КНР усе більшою мірою поширюватиметься на країни Центральної та Південної Азії. На міжнародній арені саме Китай разом з Росією найактивніше виступають за багатополарний світовий геополітичний порядок.

Для геостратегії інших держав другого порядку, які мають потужні інтегральні потенціали, притаманне різноманіття видів і векторів спрямування. Так, геостратегія Великої Британії та Франції, крім Європи, спрямована до багатьох регіонів світу, де були в минулому їх колоніальні володіння і залишилися політичні та економічні інтереси. Для сучасної військово-політичної геостратегії Великої Британії притаманна прив'язка до геостратегії головного союзника — США. Геостратегія Бразилії спрямована на здобуття домінування в Південній Америці (у всій Латинській Америці), а Індії — у Південній Азії (в усьому басейні Індійського океану). Слід відзначити, що такі трансрегіональні держави, як Німеччина, і особливо Японія, віддають перевагу економічній геостратегії у “своїх регіонах” і світі в цілому.

Лише одна держава сучасного світу належить до першого порядку — США. Вона є планетарною за ступенем і широтою сфери своєї могутності (супердержавою) і спроможна здійснювати власну геостратегію в усьому світовому політичному геопросторі (на глобальному рівні).

Складною проблемою є типологія геостратегії держав, оскільки в багатьох випадках доволі важко однозначно визначити (типізувати) гео-

стратегію тієї або іншої держави, враховуючи перипетії її політичного і економічного розвитку, мінливість геополітичної ситуації в певному регіоні і, тим більше, специфічні особливості геостратегії даної держави відносно різних держав світу. Тому запропонована типізація геостратегії держав світу не претендує бути ні всеохоплюючою, ні остаточною.

Вважаємо за доцільне виокремлення таких головних сучасних типів геостратегії держав на міжнародній арені: наступальна (або експансіоністська); “активної участі”; стримувальна (або оборонна); залежна; відступальна.

Експансіоністська геостратегія спрямована на розширення сфери впливу держави, здобуття контролю над геопростором та його елементами.

Категорія “експансія” є однією з провідних у геополітиці. Традиційно під експансією розуміються передусім територіальні надбання і встановлення військово-політичних сфер впливу, а також діяльність у цьому напрямі (політика експансії). Експансіонізм може бути притаманним зовнішній політиці і великих, і середніх, і навіть малих держав (у тому числі самопроголошених). Відповідно до змістовного наповнення експансіоністської геостратегії держав пропонується виокремлення таких її видів, як: політична, воєнна, економічна (кредитно-фінансова, валютна, товарна, науково-технологічна, комунікаційна), інформаційна, ідеологічна, культурно-цивілізаційна, лінгвістична (мовна), етнічна, демографічна.

Усі види експансіоністської геостратегії тісно переплетені між собою і здійснюються державами, як правило, комбіновано, у різноманітних сполученнях, враховуючи свої потенційні можливості, національні інтереси, потенціал та стратегію інших геополітичних акторів, сучасну геополітичну ситуацію у світі та його регіонах, особливості об’єктів експансії (фізико-географічні, політичні, економічні, соціальні, демографічні та ін.).

Експансія може бути високої, середньої чи незначної інтенсивності.

Експансіоністська геостратегія може мати відкритий (явний) чи латентний (прихований) характер. Експансія може здійснюватися шляхом агресії або, найчастіше, поступового проникнення, як правило, на формально законних підставах (“м’яка” експансія). Така геостратегія спрямована на встановлення прямого або опосередкованого контролю над об’єктом експансії. Контроль над об’єктом експансії може бути тотальним, який є, зазвичай, прямим і повним контролем над територією об’єкта й усім її вмістом, а також “галузе-

вим” — охоплювати окремі сфери життя об’єкта експансії. З просторової точки зору контроль буває суцільним чи несуцільним (дискретним). Контроль може встановлюватися над усією територією іншої держави, а може бути регіональним чи локальним (місцевим). Крім того, можна виокремити лінійно-вузловий контроль над важливими транспортними комунікаціями і вузлами на території інших держав, а також точковий контроль над окремими стратегічно важливими населеними пунктами, промисловими підприємствами, військовими базами, родовищами корисних копалин тощо.

Нинішня експансіоністська геостратегія провідних держав світу виступає як багатовекторний процес нарощування геополітичного впливу, спрямованого на різні регіони і країни світу. Слід підкреслити фактично безперервний характер переважно мирної (“м’якої”) зовнішньої експансії як угруповань держав, так і окремих лідерів всередині угруповань. Експансіоністська стратегія окремих лідерів часто має характер “взаємопроникнення”. Особливо це стосується економічної експансії.

Експансіоністська геостратегія притаманна передусім імперіям, як колишнім, так і сучасним. Імперії минулих історичних епох створювалися переважно за рахунок територіальної експансії — розширення геополітичного простору країни завдяки завоюванню територій з їх населенням та різноманітними ресурсами. Імперії минулого мали на меті насамперед розширення своєї фізичної території та сфери власного геополітичного та гео економічного впливу на сусідні країни. Сама сутність імперського експансіонізму не змінилася, зміни торкнулися тих або інших змістовних та географічних аспектів імперської геостратегії.

Сучасними імперіями ми вважаємо держави, які утворені за рахунок приєднання (об’єднання) різних країн і народів, проводять внутрішню політику, спрямовану на їх жорстке підпорядкування центральній владі, а також відрізняються активним експансіонізмом на міжнародній арені.

Кожна держава має певні амбіції на міжнародній арені, прагне до підвищення свого авторитету, забезпечення національних інтересів. Для цього потрібна не експансія, а активізація участі держави у багатоаспектних міжнародних відносинах на різних ієрархічних рівнях. Запропонована дефініція “геостратегія активної участі” означає спрямування стратегії зовнішньої політики держави на посилення її ролі на міжнародній арені за рахунок розвитку політичного, економічного, культурного співробітництва з іншими країнами,

активної участі в міжнародних заходах щодо забезпечення миру та безпеки у світі, розв'язання глобальних проблем людства тощо. При цьому передбачається повноцінне забезпечення “нормальних” національних інтересів держави.

Вважаємо, що за нинішніх умов найбільш прийнятною і перспективною для будь-якої держави світу є саме геостратегія “активної участі”. Саме стратегія, спрямована на активнішу участь у світових та регіональних політичних, економічних, культурних процесах, без прагнення домінування, нарощування контролю над об'єктами поза національним геопростором, відповідає інтересам забезпечення рівноправного партнерства і взаємовигідного співробітництва усіх країн світу. Така геостратегія має дещо ідеалістичний вигляд, проте за нею майбутнє. Численні її прояви спостерігаються, зокрема, у зовнішній політиці таких держав, як Канада, Фінляндія, Швеція, Норвегія, Португалія та ін.

Під стримувальною (оборонною) геостратегією розуміється сукупність напрямів зовнішньої політики держави, спрямованих на забезпечення захисту від агресивних дій чи різноманітних форм експансії з боку інших держав чи блоків. Фактично вона спрямована на збереження державою своїх позицій на міжнародній арені, забезпечення консервації “статус-кво” чи хоча б його основних параметрів. Ефективним заходом оборонної геостратегії є активний пошук геополітичних союзників для спільної протидії експансії, в окремих випадках дієвим може бути також звернення до міжнародних організацій, спроможних вплинути на агресивного супротивника, особливо, якщо той порушує норми міжнародного права.

Як засоби оборонної економічної геостратегії використовуються різноманітні протекціоністські заходи, спрямовані на захист внутрішнього ринку, створення сприятливих умов для діяльності вітчизняних виробників різноманітної продукції. За умов агресивної культурно-цивілізаційної експансії зовнішніх акторів доцільно запроваджувати заходи щодо захисту державного геокультурного простору. Якщо великі потоки мігрантів з-за кордону призводять до погіршення ситуації на внутрішньому ринку праці, зростання міжетнічної та міжрелігійних суперечностей та інших негативних наслідків, задля стабілізації соціальної ситуації в країні можуть застосовуватися жорсткі обмеження щодо імміграції.

Багато слаборозвинених держав світу здійснюють стримувальну геополітику на міжнародній арені, націлену на збереження існуючого “статус-кво”. При цьому навіть найбільш необхідні на нинішньо-

му етапі розвитку країни мають певні об'єктивні можливості для поліпшення свого потенціалу й активізації участі в міжнародних відносинах.

Можна виокремити такий специфічний різновид оборонної геостратегії, як автаркічну, націлену на забезпечення недоторканності геополітичного і гео економічного простору держави через максимальне обмеження контактів із зовнішнім середовищем. Автаркічна геостратегія, спрямована на консервацію свого політичного та соціально-економічного устрою з його специфічними атрибутами, може врешті-решт призвести державу до краху, а може, за сприятливіших умов, трансформуватися в експансіоністську (наступальну) геостратегію.

Автаркічна геостратегія нині притаманна КНДР (Північній Кореї), де зберігся тоталітарний режим. Вона фактично “законсервувала” свій політичний та економічний устрій і максимально обмежила співпрацю із зовнішнім світом. Держава, де переважна більшість населення живе в злиднях, спроможна шантажувати весь світ загрозою використання ядерного озброєння, яке вона, можливо, вже має. Вважаємо, що така геостратегія приречена на поразку, оскільки поява нової ядерної держави суперечить геостратегічним інтересам не лише США, а й могутніх сусідів КНДР — КНР та Російської Федерації.

Геостратегія значної частини постсоціалістичних країн та тих, що розвиваються, може бути кваліфікована як “залежна”, підпорядкована інтересам провідних геостратегічних “гравців”. Держави розробляють і впроваджують у життя таку несамостійну геостратегію, оскільки провідні актори здійснюють на них потужний політичний та економічний тиск. При цьому стратегічно залежні держави сподіваються отримати певні (насамперед економічні) вигоди від таких “союзницьких” відносин. У геостратегії окремих держав спостерігається “пристосуванство” щодо світових геополітичних “полосів”, особливо наймогутнішого — США. Правлячі політичні еліти цих держав заявляють про прагнення інтегруватися до західного суспільства, при цьому сліпо наслідують окремі західні стандарти, вимагають зовнішніх кредитів, імітують демократичні реформи. У таких країнах процвітає всевладдя олігархічних груп, поширена корупція, життєвий рівень основної частини населення залишається низьким. На зовнішньополітичній арені такі держави, очікуючи на різноманітні “преференції”, сліпо наслідують приклад США, засуджують “недемократичні режими”, допомагають США в політичних, економічних акціях і навіть у воєнних операціях.

Відступальна (або, за К. Е. Сорокіним, “субмісивна” [4]) геостратегія передбачає вимушену втрату позицій держави на міжнародній арені. Така поступлива стратегія припускає стиснення сфери геополітичного впливу і навіть скорочення фізичної території країни. Відступальна геостратегія може означати відступ по всьому “фронту” на зовнішньополітичній арені, або прагнення зберегти хоча б частину свого впливу на інші держави, або просто фізичне виживання держави за умов активної зовнішньої експансії з боку потужнішого геополітичного актора. Стратегічний відступ СРСР на міжнародній арені з кінця 1980-х і до 1991 р. мав всезагальний і повний характер, супроводжувався поступками навіть у внутрішньополітичній і внутрішньоекономічній сфері.

Відступ на зовнішньополітичній арені може бути зумовлений глибокою політичною чи економічною кризою у державі, коли вона вже не спроможна утримувати контроль над ділянками зовнішнього геополітичного простору. Якщо розглядати відступ у внутрішньому геопросторі, то поступки зовнішнім геополітичним акторам можуть стосуватися контролю над окремими територіями, тими чи іншими галузями економіки, культурним простором та ін. Відступ може мати стратегічний характер — бути потрібним для збереження головних сфер впливу, виграшу часу

для нарощування ресурсної бази, проведення реформ, перегрупування сил тощо. Слід підкреслити, що відступальна геостратегія має тимчасовий характер і в більшості випадків є вимушеною.

Таким чином, для геостратегії провідних держав сучасного світу залишається притаманним прихований (а іноді й відвертий) експансіонізм. Найперспективнішою для більшості держав світу вважаємо геостратегію активної участі, практична реалізація якої має привести до формування такого врівноваженого світового порядку, за якого буде обмежена гегемонія окремих акторів і відбудеться сталий розвиток усіх держав світу.

Література

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Пер. с англ. — М.: Междунар. отношения, 1999. — 256 с.
2. Масляк П. О. Країнознавство: Підручник. — К.: Знання, 2007. — 292 с.
3. Паркер Дж. Преимущество и изменения геополитической мысли Запада // Междунар. журнал социальных наук. — 1993. — № 3. — С. 22–30.
4. Сорокин К. Э. Геополитика современности и геостратегия России. — М.: РОССПЭН, 1996. — 168 с.
5. Цымбурский В. Л. Остров Россия. Геополитические и геохронологические работы. 1993–2006. — М.: РОССПЭН, 2007. — 544 с.

Геостратегія визначає головні цілі, завдання і принципи зовнішньої політики держави, займається плануванням державних дій, розробкою засобів і прийомів проведення політики на міжнародній арені. Рівні геостратегії держав: світовий, макро-регіональний, регіональний, субрегіональний. Основні сучасні типи геостратегії держав: експансіоністська, “активної участі”, стримувальна, залежна, відступальна.

Геостратегия определяет главные цели, задания и принципы внешней политики государства, занимается планированием государственных действий, разработкой способов и приемов проведения политики на международной арене. Уровни геостратегии государств: мировой, макрорегиональный, региональный, субрегиональный. Основные современные типы геостратегии государств: экспансионистская, “активного участия”, сдерживания, зависимая, отступательная.

Geostategy determines main purposes, tasks and principles of foreign policy of a state. It is engaged in planning of actions of a state, elaboration of means and methods of conducting policy on international arena. Levels of geostrategy of states: world-wide, macroregional, regional, subregional. Main contemporary types of state geostrategy: expansion, “active participation”, restraint, dependence, retreat.

Надійшла 21 січня 2011 р.

О. І. ДІКАРЄВ

ХОАНГ ДІНЬ ЧАЙ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ДИПЛОМАТІЇ ІРАНУ В МАРКЕТИНГОВИХ СТРАТЕГІЯХ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 27–32

Розглядається питання максимального ефективного використання економічних механізмів азіатських держав і їх здатність впливати на зовнішню політику і дипломатію. Тому постає питання про динаміку співвідношення маркетингового середовища і традиційні уявлення про лідерство, які розвивають і модифікують ці традиційні уявлення. У такому контексті від дипломатії вимагається, як свідчить досвід Ірану, особлива гнучкість і стратегічне мислення.

В останні десятиліття XX ст. країни Євразії переживали глибокі структурні зміни в усіх суспільних сферах. Дипломатія України функціонує в межах загострення геополітичних і геоекономічних умов міжнародного життя. Важливим завданням залишається дипломатичний супровід економічних проектів і завдань. Зростає роль міжнародного досвіду, успішних стратегій. І в цьому сенсі досягнення іранської дипломатії для нас є цікавими.

Східна Азія, незважаючи на кризи, демонструє очевидну тенденцію до активного економічного зростання і створення інноваційної економіки, через що можна припустити, що саме цей регіон стане локомотивом світового економічного розвитку в прийдешньому столітті. Разом з тим особливості зазначеного регіонального простору — висока чисельність населення, етнічна і релігійна різноманітність, комплекс складних проблем міжкраїнового і внутрішньокраїнового характеру, масштабне зростання Ірану — свідчили про його високу вразливість перед лицем транснаціональних загроз.

Російський учений С. М. Соловйов першим у науці ввів поняття “східного питання” і зазначив факт важливості відносин з Персією як у конкретному перебігу переговорів у Москві 1593–1594 рр., спрямованих на створення союзу, так і в довготривалій політиці.

Будучи однією з найбільших країн Сходу, Іран споконвіку привертав увагу правителів, мандрівників і торговців. Соціально-культурне середовище ведення справ в Ірані відрізнялося

рядом характерних рис, які бентежили іноземних гостей. Недотримання гостями звичаїв вважалося глибокою образою [1]. Іранські власті прагнули активізувати торгівлю з російськими купцями, але побоювалися втратити вплив над північними територіями, які викликали інтерес Росії.

Більшість сучасних конфліктів між Сходом і Заходом сягають корінням у XVIII–XIX ст., як і методи ведення дипломатії. Дипломати провідних західних країн ведуть боротьбу за переділ сфер впливу на Сході методами XIX ст., хоча акценти змінилися.

Традиційно аналітики вивчають сценарії розвитку відносин Ірану з Росією, Великобританією, США, проте часто не береться до уваги той факт, що в контексті постійної загрози з боку сильних супротивників іранська дипломатія навчилася діяти особливо уміло і часто грати на суперечностях.

У зв'язку з цим більшої уваги вимагає дослідження специфіки іранської дипломатії і ролі Російської держави в збереженні політичного балансу на Середньому сході [2].

Саме ця історична взаємодія була озвучена головою російського МЗС Сергієм Лавровим при обговоренні позиції РФ з ядерної проблеми, коли він заявив, що Іран — це стародавня країна з багатовіковою історією дипломатії, і іранські дипломати дуже грамотні люди, які мають прекрасну освіту, чудову ерудицію, і в традиції іранської дипломатії вести дуже в'язкі переговори, торгуватися до останнього, вичавлювати з партнера

максимум можливого, а може, навіть, переходити межу можливого з метою випробовування партнера на міцність, наскільки він буде готовий відреагувати негативно або все-таки проковтнути і цей додатковий крок.

Дослідницька корпорація *RAND* також дійшла висновку, що іранська зовнішня політика дуже складна для аналітиків, які звикли до простих оцінок і прогнозів. Проте впродовж останніх десятиліть її основою є два принципи: по-перше, “ідеологічний” — поширення Ісламської революції, по-друге, “реалістичний” — захист територіальної цінності Ірану (в першу чергу, від етнічної фрагментації) і забезпечення економічних інтересів країни. Ці стратегії періодично змінюють одна одну.

Дійсно, в цілому і еволюція ідей, і їх політична інтерпретація визначалися завданнями модернізації Ірану на різних етапах життя суспільства. На ранніх етапах осмислення історичного досвіду минулого було покликано полегшувати сприйняття змін, сполучаючи минуле і сьогодення. У 60–70-х роках культурна спадщина почала домінувати в офіційній ідеології і потім перетворилася на провідний структуротворний елемент стратегії розвитку країни, заснований на самостійній галузі знань — “культурній спадщині” (“мирасе фархангі”), що сприяла формуванню національної самосвідомості і пошуку раціональної моделі розвитку країни, її місця на Середньому Сході і в світі.

Р. Хомейні зробив спробу реалізації у своїй країні розробленої ним концепції ісламського правління і можливості здійснення третього, ісламського, шляху розвитку на принципах справедливості і поліпшення добробуту всього населення в результаті правильного управління країною з боку духовного лідера — факиха [3].

Інтенсивні пошуки шляхів модернізації суспільства і місця країни в регіоні іранські лідери, починаючи з рубежу 80–90-х років, ведуть, спираючись на витоки культури, на її позитивні традиції і вкоріненість у культурній пам’яті сусідніх країн. Поступово починає оформлюватися і культурно-політична доктрина Ірану в регіоні, яка спирається на серію заходів і виступів лідерів країни. Фактом культурної інтеграції регіону було визнано творчість Ікбала і поетів індійсько-го стилю — Бедіа і його школи.

Напрямом культури, об’єднуючим народи Туреччини, Афганістану, Пакистану, Індії і Таджикистану, стала поезія і філософія суфізму (вивчення і пропаганда Моулаві Румі і Саебе Тебрізі). Особливий акцент прозвучав у трактуванні ролі

класичної поезії — Фірдоусі, Рудакі, Хайама для народів Центральної Азії і всього регіону.

До середини 90-х років політична еліта Ірану в своєму прагненні подолати регіональну ізоляцію країни і розширити економічні контакти і сферу регіональної співпраці послідовно апелює до різних аспектів культурної спадщини, починаючи з далекої історії і кінчаючи працями духовних учених і мусульманських проповідників ісламського шляху розвитку. Характерне у цьому плані звернення іранської зовнішньої політики до праць Алі Шаріаті.

При цьому іранська дипломатія для переконливості своїх доводів на користь усвідомлення спільності культурних традицій у справі економічного співробітництва часто звертається до досвіду Японії і Азіатсько-тихоокеанського регіону (АТР). Економічне піднесення АТР, вважають іранці, було зумовлене культурними проектами, що об’єднали населення країн, які входили в нього, на основі принципів конфуціанської етики. Іранці вважають (проводячи паралелі з конфуціанським культурним регіоном), що саме специфіка і норми стародавньої іранської культури і її вплив на історію і свідомість багатьох сусідніх народів допоможе нинішнім державам ефективніше інтегруватися в економіку регіону і сприятиме створенню в майбутньому культурно-політичної і економічної спільності суміжних країн.

У період правління президента С. М. Хатамі (1997–2005) відбулося оновлення інструментів зовнішньополітичного курсу. На зміну ідеологічним установкам і завданням розширення культурного впливу в пріоритетній зоні іранських інтересів прийшли економічні стратегії і механізми впливу. Дипломатія вела прагматичну, орієнтовану на вирішення зовнішньоекономічних завдань лінію щодо найближчих сусідів, передусім кавказьких і середньоазійських республік, а також ісламських країн з впливовими общинами шиїтів (Ліван, Сирія, Ірак та ін.).

Президент Ірану М. Ахмадінежад задіяв концепцію “Двадцятирічна перспектива”, згідно з якою Іран планує стати лідером ісламського миру і новим цивілізаційним центром [4]. Зовнішньополітична доктрина країни синтезувала кілька ідей — досягнення статусу регіонального лідера, про що мріяв шах Ірану М. Р. Пехлеві, економічний прагматизм у вигляді концепції президента А. А. Хашемі-рафсанджані, послідовна інтеграція у світову економіку, розроблена президентом С. М. Хатамі. Ці ідеї отримали ідеологічну основу у вигляді ісламу як головного постулату зовнішньої політики. Крім синтезу старих ідей, прези-

дент М. Ахмадінеджад запропонував новий принцип іранської “наступальної дипломатії”, згідно з яким усі держави апріорі володіють рівними можливостями і мають однакове становище. Курс “наступальної дипломатії” передбачає активну політику Тегерана в регіоні з використанням “чинника шиїзму” і енергетичної дипломатії.

Іранська дипломатія забезпечує перетворення країни на “регіональну наддержаву”, домінування в регіоні Близького і Середнього Сходу і водночас припускаючи активізацію економічної політики за його межами. Помітно підвищена активність іранської енергетичної, транспортно-інфраструктурної і торгової дипломатії в Азіатсько-тихоокеанському регіоні, Африці і навіть Латинській Америці. Ця дипломатична стратегія реалізується головним чином через економічні механізми завоювання нових ринків, інвестування в спільні з партнерами проекти. При цьому важливу роль у новій зовнішньоекономічній дипломатії почали відводити бізнес-процесам національних підприємств. Така особливість дисонує з політикою попереднього президента С. М. Хатамі, головними інструментами економічної дипломатії якого виступали іранські державні структури і міністерства. Насамперед Національна нафтова компанія ІРІ, що посідає 61-ше місце по доходах у списках провідних світових транснаціональних корпорацій і друге місце серед світових нафтових корпорацій після *Aramco* (Саудівська Аравія). Розвідані запаси вуглеводневої сировини на території Ірану є значними. На сьогодні Іран займає 4 місце у світі серед експортерів нафти. За даними ВР, доведені запаси нафти в Ірані на 1 січня 2009 р. становлять 137,6 млрд барелів (включаючи недавно відкриті родовища Хушк і Хоссейнейх у провінції Хузестан). Частка Ірану в світових запасах, таким чином, вже оцінюється у понад 10 %.

Основні запаси нафти розташовані на південному сході країни в провінції Хузестан недалеко від кордону з Іраком. У цілому в Ірані розвідано 40 родовищ, що діють, з них 27 розташовані на суші і 13 на шельфі. Перспективні запаси вуглеводнів зосереджені на шельфі Каспійського моря. Слід особливо підкреслити, що значна частина шести нафтогазових басейнів все ще остаточно не досліджена. Кінцеві терміни розвідки залежатимуть від перспективних цін на нафту в найближче десятиліття. Видобуток, крім іншого, ускладнюється напруженою геополітичною обстановкою і численною кількістю суперечок щодо прав власності на родовища і делімітації меж [5].

Варто підкреслити, що при достатньому інвестуванні Іран, який має чудову ресурсно-сировинну базу, здатний у майбутньому значно збільшити нафтовидобуток. Собівартість здобичі одного бареля середньосірчистої іранської нафти оцінюється фахівцями приблизно у 3–5 доларів. Міністерство нафтової промисловості Ірану планує до 2015 р. збільшити рівень щодобового нафтовидобутку до 8 млн барелів.

Згідно з *Oil and Gas Journal* Іран здатний переробляти приблизно 1,64 млн барелів на добу. Основними нафтоочисними заводами є: Абадан (400 тис. б/с), Ісфахан (265 тис. б/с), Бандар Аббас (232 тис. б/с), Тегеран (225 тис. б/с), Арак (150 тис. б/с) і Табріз (112 тис. б/с).

Будівництво нових заводів критично важливе для Ірану.

Якщо іранський нафтовий сектор уже давно є одним з найбільших у світі — другий за обсягами виробник нафти в ОПЕК (11 % світових запасів нафти), то поставки природного газу з Ірану на світові ринки формуються лише тепер. Саме перспективні іранські поставки природного газу (основна складова — метан) як трубопроводами, так і у вигляді рідини (зріджений природний газ) і становлять важливий об'єкт міжнародного інтересу. За умови зняття санкцій стрімкий розвиток іранського експорту газу не тільки може перекроїти регіональну карту газопроводів, а й вплине на газозабезпечення всієї Євразії. Спільність інтересів багатьох країн полягає у підтримці розвитку іранського енергетичного сектора з метою отримання його вуглеводнів. З іншого боку, саме це дає змогу іранському керівництву робити доволі суперечливі кроки та заяви.

Газові ресурси Ірану використовуються меншою мірою, ніж нафтові, хоча їх обсяг не менш значний. На 1 січня 2009 р. доведені запаси природного газу на території Ірану становлять 29,61 трлн куб. м (16 % від загальносвітових), що на 1,48 трлн більше від показника початку 2008 р.

В енергоспоживанні Ірану природний газ займає приблизно 50 %, і уряд країни планує ще збільшити цю частку. Ціни на газ у країні встановлюються державою, яка таким чином прагне витіснити частку нафти у внутрішньому енергоспоживанні газом, щоб вивільнити якомога більше “чорного золота” для експорту.

Видобуток газу в Ірані у 2008 р. становив 116,3 млрд куб. м, що на 3,6 % більше показника 2007 р. Споживання даного енергоносія в країні у 2008 р., згідно з оцінками ВР, становило 117,6 млрд куб. м, тобто збільшилося на 3,8 %

Крім Туреччини, потенційними імпортерами можуть бути Україна, Індія, Пакистан, Вірменія, Азербайджан, Грузія, Тайвань, Південна Корея і Китай.

У результаті проведеного аналізу можна дійти таких висновків.

По-перше, нафтогазова галузь Ірану має величезний потенціал для розвитку, і керівництво країни вживає заходи із модернізації промисловості й освоєння нових родовищ з метою збільшення потужностей. Проте проблему важко вирішити без освоєння нових технологій і закупівлі сучасного устаткування замість застарілого, що гальмується суворими міжнародними економічними санкціями, односторонніми санкціями США, ЄС і Японії відносно іноземних компаній, які діють в ПЕК Ірану.

Проте США вже 25 років застосовують проти Ірану економічні санкції і не виключають можливості застосування сили проти цієї країни. Європейська трійка, що включає Німеччину, Великобританію та Францію, вже кілька років веде переговори з Іраном щодо його розробок у ядерній сфері, але поки що не досягла істотних результатів і може бути втягнута в цю конфронтацію. Трійка ЄС запропонувала Ірану низку політичних та економічних компенсацій, зажадавши в обмін на це відмовитися від програми створення ЯПЦ для мінімізації технічної можливості створення ядерної зброї.

Програма розвитку ядерної енергетики Ірану стала предметом жорстких дискусій у 1995 р. після прийняття російським Мінатомом рішення про будівництво в м. Бушер легководного ядерного реактора потужністю 1000 МВт. США розгорнули потужну кампанію проти будівництва, мотивуючи це тим, що Іран під прикриттям програми мирного атому планує отримувати збройовий плутоній з відпрацьованого ядерного палива для створення ядерної зброї.

Надалі ситуація навколо іранської ядерної програми значно загострилася через порушення Іраном Угоди про гарантії ядерної безпеки, яку він підписав з МАГАТЕ ще в 1974 р. Головні порушення стосувалися того, що Іран розпочав будівництво інфраструктури для створення повного ядерного паливного циклу та намагався таємно отримати для цього елементи технологій, не повідомляючи про це МАГАТЕ. Попри офіційні заяви іранських керівників про мирне (енергетичне) спрямування ядерної програми, насамперед провідні західні країни висловили занепокоєння можливим наміром Ірану збудувати інфраструктуру з виробництва розщеп-

люваних матеріалів, потрібних для створення ядерної зброї.

Саме публікації у 2002 р. знімків супутника, на яких було зафіксовано будівництво двох незадекларованих іранських об'єктів з виробництва ядерного палива (заводи зі збагачення урану в м. Натанз та з виробництва важкої води біля м. Арак), спричинили міжнародний скандал. Різку занепокоєність світової спільноти викликала заява президента Ірану С. М. Хатамі у 2003 р. У ній йшлося про намір створити повний (замкнений) ядерний паливний цикл та про те, що Іран будує або вже експлуатує інфраструктуру для створення ЯПЦ, зокрема уранові шахти, збагачувальні, переробні та інші виробничі потужності для отримання самодостатності у виробництві ядерного палива для АЕС. Того ж року Іран визнав, що будує поблизу м. Арак дослідний важководний 40-мегаватний реактор, який може виробляти збройовий плутоній.

Нині до санкцій США та ЄС певною мірою приєдналися Японія та РФ. Це може ускладнити сценарії розвитку економіки і, зокрема, банківської сфери.

У зв'язку з цим в Ірані розроблюються плани більш активного застосування надбань науки та розвитку паливно-енергетичного комплексу.

Іранська національна нафтова компанія, афілійовані з нею компанії, а також приватні компанії планують збільшити частку нафтохімічної промисловості у ВВП країни з 1,3 % в 1996 р. до 3,6 % в 2010 р. [6].

Нафтохімічна промисловість Ірану ще до реалізації цих грандіозних планів займала друге місце в близькосхідному регіоні (після Саудівської Аравії). При цьому основна частина нафтохімічної продукції споживалася всередині країни. Після реалізації планів зростання нафтохімічної промисловості передбачається, що разом із збільшенням внутрішнього споживання нафтохімікатів Іран увійде до числа крупних експортерів.

По-друге, освоєння іранської ресурсно-сировинної бази багато в чому залежатиме як від політичної ситуації в країні, так і від геологічних умов і кон'юнктури на світовому ринку нафти. Потенційному інвесторові слід брати до уваги, що Тегеран зацікавлений у залученні якомога більшого числа іноземних компаній та інвестицій, оскільки це допоможе йому протистояти вжиттю санкцій і зміцнити свої позиції у регіональному вимірюванні.

По-третє, істотно може полегшити завдання залучення зарубіжних коштів в іранську еконо-

міку, внесення змін до нинішнього, вкрай суперечливого законодавства Ірану. Це необхідно для того, щоб зменшити для іноземних фірм кількість правових ризиків і тим самим підвищити інвестиційну ефективність.

Крім нафти, Ірану завдяки державним структурам вдалося досягти успіхів і на інших зовнішньоекономічних напрямках. Зокрема, Тегеран забезпечив газовий маршрут до Вірменії, включився в проекти споруди ГЕС у Середній Азії, створив об'єднану систему ЛЕП з Азербайджаном, став виробником та експортером європейських автомобілів на ринки близькосхідних країн. Є й інші значущі проекти, зокрема у сфері технологій, комунікацій і транспорту, які іранська держава послідовно реалізує в сусідніх країнах.

Разом з цим відбувається процес виходу на зовнішні ринки іранського бізнесу. Прикладом слугує ефективна робота Ради іранського бізнесу в Дубаї. Це неполітична, некомерційна організація, яка об'єднує іранських бізнесменів і яка ставить за мету сприяння поглибленню комерційних і торговельних зв'язків між Іраном і ОАЕ. Її заснували представники іранської діаспори в Дубаї ще в 90-ті роки, проте статус посередника у співпраці між іранським бізнесом і властями Дубаї вона отримала лише недавно. Більше того, зазначена структура почала виконувати функції регіонального координатора для іранського фінансового і торговельного бізнесу, представленого у всіх країнах Перської затоки. Що характерно, діяльністю Ради фактично управляє Тегеран, а іранські державні компанії мають право бути постійними членами цієї координуючої структури. Численні моделі такої економічної експансії є і в інших країнах. Дуже активний іранський бізнес у Вірменії, особливо в таких секторах, як нерухомість і сфера послуг. Іранські приватні корпорації усе частіше проникають на ринки Іраку, Сирії, Лівану.

Нині в умовах зовнішнього тиску на Тегеран, з ширшим, ніж раніше, діапазоном застосування важелів санкцій, іранське керівництво змушене шукати нові, альтернативні шляхи забезпечення стійкого економічного зростання і прогресивного розвитку країни. Один із варіантів — прискорений розвиток наукоємного виробництва, модернізація національної економіки і зниження її залежності від нафтогазового експорту. У Тегерані також розраховують, що швидке впровадження сучасних технологій у цьому контексті дасть змогу убезпечити національну економіку від негативної дії процесів глобалізації або принаймні мінімізувати ці явища. Такий поворот вимагає, у свою чергу, відповідного коригування ідеологіч-

ного виміру діяльності, актуалізації зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних концептуальних установок.

Про те, що нова концепція остаточно формалізувалася в стратегії, стало ясно після виступу іранського лідера А. Хаменеї перед аудиторією Тегеранського університету в жовтні 2010 р. Було оголошено “науковий джихад у всіх сферах” як крайній важливий імператив. При цьому аятолла в гранично відвертому сенсі повідав про головне призначення “наукового джихаду” — позбутися всіх перешкод, які заважають технологічному прогресу країни. Планується на базі вже створеного за 30 років існування ісламського режиму міцного фундаменту запропонувати принципово нові “ісламські рішення” як альтернативу ліберально-демократичним формам і методам правління. Таким чином, перед нами теоретична концепція “наукового джихаду”, в якій стратегічні рішення щодо розвитку науки і технологій ухвалюються відповідно до духу і принципів ісламського ладу. Наприклад, іранські клерикали вважають неприйнятним клонування людини, використання генетично модифікованих організмів для виробництва продуктів харчування, застосування ядерної зброї — на ці дії накладені фетви. Водночас, разом з ідеологічним обрамленням концепції “джихаду” (як-не-як, “війна з невірними”), очевидний суто прагматичний підхід, оскільки є цілком нове трактування стратегічних завдань ісламського ладу в Ірані у зовнішньополітичних реаліях, що змінилися.

В останнє десятиліття наука і технології в Ірані розвивалися з дуже високою динамікою. Однією з передових сфер є біотехнологія. Тегеран здійснює масштабні біотехнологічні дослідження в медицині, сільському господарстві, харчовій промисловості. Головним орієнтиром тут є схвалена урядом Ірану в 2005 р. 10-річна стратегія розвитку біотехнології. Комітет біотехнології при президентові Ірану координує питання пошуку і залучення сучасних технологій з-за кордону, обміну міжнародним досвідом, а також створення єдиної національної біотехнологічної бази. В Ірані функціонує кілька десятків науково-дослідних центрів з різних профільних напрямів біотехнології, у тому числі Національний центр з генної інженерії і біотехнології, іранський інститут Пастера (його діяльність координується урядом і парламентом), Інститут дослідження біотехнології у сільському господарстві, Інститут біохімії і біофізики, Інститут вакцин і сироваток.

Показовим є розвиток нанотехнологій в Ірані. Основи цього напряму були закладені в країні на

початку 2000-х. У країні були створені дослідницькі і навчальні центри. Вдалося за кілька років здійснити справжній прорив у цьому напрямі: за рівнем розвитку нанотехнологій Іран просунувся з 32-го місця в 2007 р. на 14-ту позицію в 2010 р. Зокрема, за рахунок прогресу у виробництві продукції на базі нанотехнологій у хімічній промисловості, фізиці, енергетиці і сільському господарстві. По загальному виробництву на базі нано Тегеран є сьогодні беззастережним лідером в ісламському співтоваристві (Туреччина на другому місці). Примітно, згідно із завданнями, що витікають з державної стратегії розвитку біотехнологій, Іран до 2015 р. має увійти до числа 15 провідних світових держав із розвитку нанотехнологій. За підсумками 2010 р. це завдання вже фактично можна вважати виконаним.

Серед інших важливих напрямів розвитку НПОКР в Ірані можна виокремити такі, як: прикладна хімія, прикладна металургія, електронні розробки. Великі перспективи в країні має просування нових енергозберігаючих технологій, а також сучасних технологічних розробок у нафтохімічній промисловості. За прогнозами іранських експертів, усі зазначені галузі най-

ближчими роками отримають певний розвиток і значні інвестиції.

Література

1. Муравьев Н. Т. Письма русского из Персии. — СПб., 1844. — С. 120.
2. Бугаева А. Г. Российско-иранские торговые и дипломатические отношения первой половины XIX в. // Известия Российского гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена / Аспирантские тетради. Науч. журнал. — СПб., 2008. № 24 (55). — С. 30–36.
3. Дружиловский С. Б. О теории и практике исламского правления в странах Среднего Востока (Иран, Афганистан, Турция) // Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего и Среднего Востока, на Кавказе и в Центральной Азии. — М.: Крафт ИВ РАН, 2001. — С. 60–69.
4. Королев В. Кровь на Святой Земле. — М.: АСТ; Астрель, 2007. — 247.
5. Касаев Э. О. О перспективах развития нефтегазового сектора Ирана. — http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html
6. Энергетическое измерение международных отношений и безопасности в Восточной Азии / Под. рук. А. И. Торкунова; Науч. ред.-сост. А. Д. Воскресенский. — М.: МГИМО (У), 2007. — 762 с.

Іранська дипломатія забезпечує перетворення країни в регіонального лідера, демонструє активну політику в регіоні Близького і Середнього Сходу та одночасно позиціонує наступальну маркетингову стратегію за її межами.

Иранская дипломатия обеспечивает превращение страны в регионального лидера, демонстрирует активную политику в регионе Ближнего и Среднего Востока и одновременно позиционирует наступательную маркетинговую стратегию за его пределами.

Iranian diplomacy provides converting of country into a regional leader and demonstrates an active policy in the region of Middle East and simultaneously positions activeve marketing strategy above the region.

Надійшла 22 січня 2011 р.

СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ В УМОВАХ БАГАТОПОЛЯРНОГО СВІТУ*

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 33–38

Розглянуто генезу і становлення відносин України і Польщі в умовах багатопольярного світу, які можна кваліфікувати як стратегічне партнерство.

Формування навколо держави безпечного міжнародного середовища є однією з передумов її поступального та успішного розвитку. В останні роки нової динаміки набули процеси регіонального співробітництва, що веде до збільшення простору демократії, сталого розвитку і безпеки.

Хоча двостороннє співробітництво є предметом досліджень невеликої групи експертів, проте останнім часом з'явилися дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених (В. Бурдяк, С. Гакман, А. Круглашов, В. Мошняга, С. Григоришин) щодо перспектив розвитку двосторонніх відносин в рамках низки євро регіонів. Двосторонні відносини України з країнами-сусідами Центральної та Східної Європи (Білорусь, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова) досліджують О. Цапенко, Р. Малик, М. Мальський, Д. Ткач, Є. Кінаш, С. Стоєцький, І. Гуцуляк, Г. Мельничук, С. Мітряєва та ін.

Українсько-польським відносинам у незалежній Україні присвячені роботи Л. Алексієвець, О. Бабака, Т. Бевз, М. Гетьманчука, В. Голубко, Я. Грицака, Т. Гунчака, Б. Гудя, Д. Горуна, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, Г. Зеленько, Я. Ісаєвича, М. Крикуна, О. Красівського, О. Калакури, В. Кирилича, М. Кугутяка, С. Кульчицького, М. Кучерепи, В. Литвина, М. Литвина, І. Лисяка-Рудницького, В. Лишка, С. Макарчука, В. Моцю-

ка, В. Переверзія, О. Сухого, В. Сергійчука, І. Цепенди та ін.

Значний внесок у вироблення концепцій польсько-українських відносин у контексті європейського історичного процесу зробив Ярослав Дашкевич [4].

Над алгоритмом майбутнього між Варшавою і Києвом розмірковують українські і польські експерти [3], правники [22].

Українська полоністика як феномен української культури, на наш погляд, набрала європейських обрисів. Культурний процес, взаємозбагачення культур, у даному випадку слов'янських, є процесом самостійним, однак йому можуть сприяти політико-ідеологічні обставини, а можуть і заважати, оскільки, як відомо, попередні 500 років українсько-польських відносин, де панувало недружнє ставлення, логіку і знання підмінювали стереотипи [18].

Демократія, як засвідчує післявоєнний розвиток країн Центральної і Східної Європи, може стати в Україні основою ефективної політичної системи. Однак, політичні еліти та їх лідери, що прийшли до влади демократичним шляхом за відсутності ефективних правових обмежень, дуже часто вдаються до згортання демократії та відновлення авторитарних методів управління. Представники різних політичних сил владних структур, що повинні творити єдину цілісну владу, вузькопартійно трактують національні інтереси та шляхи їх досягнення і таким чином змагаються за політичний і економічний вплив на суспільні процеси. Отже, головним завданням формування ефективної, демократичної влади в Україні має стати її творення на засадах єдності у відстоюванні національних інтересів як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

* Стаття підготовлена на основі тез доповіді, виголошених на Міжнародній науково-практичній конференції "Транскордонне українсько-польське співробітництво в контексті перспектив європейської інтеграції України", що відбулась 5–6 листопада 2010 р. в рамках "Європейських днів добросусідства-2010" і Міжнародного науково-просвітницького проекту: "Від локального добросусідства до міжнародного партнерства" на базі Національного університету "Острозька академія".

За відсутності дієвих механізмів політичної відповідальності політичних сил та їх лідерів перед громадянами, високому рівні конфліктності серед політичних еліт на ґрунті різновекторних ціннісних орієнтацій, непрозорості управлінських процедур у державній владі й місцевому самоврядуванні та корупції, у тому числі політичної, на всіх рівнях влади, важливим виступає завдання спрямування політичної конкуренції політичних еліт та їхніх лідерів у патріотичне русло на базі консенсусу щодо змісту національних інтересів України [23; 59–66].

Україна обрала стратегічним напрямом своєї зовнішньої політики інтеграцію в європейські структури [1; 2]. Нині вже визначені і реалізовані деякі етапи руху України до ЄС: вступ до СОТ, здобуття статусу країни з ринковою економікою, створення зони вільної торгівлі з ЄС, отримання статусу асоційованого члена ЄС [15; 17–19].

На шляху до європейських структур важливу роль відіграють зовнішньоекономічні зв'язки України з країнами, з якими вона має спільний кордон. Серед них особливо важливе значення надається Польщі, яка визнана стратегічним партнером України.

Як відомо, нинішньому українсько-польському зближенню передували майже п'ятсотрічний період непорозумінь і протиріч, коли стосунки двох народів найчастіше мали вигляд “підкорювача і підкореного, гнобителя і пригнобленого, експлуататора і експлуатованого” [5; 23–29]. Відповідно, у суспільній думці українців і поляків сформувався негативний стереотип стосовно одне одного. Згідно з даними соціологічного опитування, проведеного у Польщі 1992 р., 53 % респондентів вважали Україну державою, небезпечною для Польщі [8; 179]. Подібні настрої спостерігалися і в українському суспільстві, зокрема у західних областях.

Зважаючи на подібне несприйняття націями одна одної, на можливі територіальні претензії, можна було очікувати, що процес зближення двох країн буде тривалим і складним. Але внутрішні політичні та соціокультурні перетворення, міжнародна обстановка і необхідність реалізації євроустремлень сприяли активізації українсько-польської співпраці, яка за кілька років набула ознак стратегічного партнерства. Причому характерною ознакою останніх років є надзвичайно активна політика Варшави щодо Києва. Польські політики добре засвоїли тезу З. Бжезінського (яка впливає, у свою чергу, із концепцій Єжи Гедройця, 100-річчя від дня народження якого відзначали у 2006 р. і в Україні [6]), що існуван-

ня незалежної України є важливим запобіжним чинником супроти можливого відродження імперських амбіцій та реваншистських настроїв у Росії та що “Нема вільної Польщі без вільної України”.

Польський напрям зовнішньої політики України на сьогодні можна вважати визначальним у багатьох відношеннях. Республіка Польща є невід'ємною частиною політичного і культурного простору об'єднаної Європи, трансатлантичного співробітництва, її умовною географічною межею на західному кордоні України. Польща об'єктивно зацікавлена в залученні України до панєвропейської конфедерації і демонструє неабияку підтримку розвитку української державності.

До обопільних, національно важливих інтересів України і Польщі можна віднести такі:

- забезпечення національної безпеки в рамках створення загальноєвропейської системи;
- розвиток різнобічного політичного, економічного, культурного та інформаційного співробітництва на двосторонній основі, у межах Ради держав Балтійського моря, Центральноєвропейської ініціативи, Балто-Чорноморського співробітництва і ГУАМ, а в перспективі також у рамках ЄС;
- прагнення до взаємної політико-економічної підтримки на міжнародній арені;
- налагодження і розширення громадських, науково-дослідних, освітніх і культурно-мистецьких зв'язків як на державному, так і на місцевому рівні [17; 305].

Існує взаємна зацікавленість Польщі та України у розвитку багатосторонніх відносин, які мають як економічне, так і політичне значення. Для України важливим є досвід ринкових трансформацій у Польщі, адаптації її індустріальної системи, законодавчої бази до вимог ЄС. Водночас Польща також зацікавлена у співробітництві з Україною як ринком збуту своїх товарів, можливостей доступу її комунікацій через українську територію до Чорного моря, нафти з Кавказу, як гаранта політичної стабільності на її східному кордоні.

За термінологією батьків-засновників геополітики, Україна належить до країн Балто-Чорноморського паска (“осі Європи”). Від цих країн багато в чому залежить стабільність усієї Євро-Атлантичної системи. На сьогодні вони фактично визначають і будуть визначати стан і структуру європейської безпеки на десятиріччя вперед. Це країни Балтії, Польща, Україна, Білорусь,

Угорщина, Чехія, Словаччина, Румунія. Міцні стратегічні позиції і вплив цих країн, згідно з Х. Макіндером, дають можливість встановити домінування над “Хартлендом” (тобто серцевиною Євразії) й усім світом [12; 571].

Саме ці країни опинилися в центрі дискусії про розширення НАТО. Саме за ці країни ведеться сьогодні жорстока прихована боротьба між країнами Альянсу, насамперед США і РФ.

Нині Україна виступає як ключова ланка Балто-Чорноморської осі і відбувається позиціонування України як регіонального лідера.

Польща, як відомо, стала першою державою, яка визнала незалежність України. Базовий договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між двома державами було укладено вже під час першого офіційного візиту Президента України до Республіки Польщі у травні 1992 р. Відносини на рівні стратегічного партнерства між Україною та Польщею було закріплено у Спільній заяві “До порозуміння та єднання”, підписаній під час державного візиту Президента Республіки Польщі в Україну 20–22 травня 1997 р.

Такі відносини, стверджують політологи, “на відміну від звичайних двосторонніх взаємин, шляхом яких досягаються локальні (тактичні) цілі або здійснюється співробітництво у певній окремій сфері, спрямовані на досягнення довгострокових, життєво важливих для двох країн стратегічних цілей, що можливо на основі співпраці саме з цими державами”. Сутність стратегічного партнерства полягає в наявності такої міждержавної взаємодії, яка дає можливість партнерам, об’єднуючи зусилля, досягти життєво важливих внутрішньо- і зовнішньополітичних стратегічних цілей. Стратегічна взаємодія є комплексною, вона охоплює кілька важливих сфер співробітництва і має довготривалий характер. Міцність стратегічного партнерства визначається взаємною готовістю сторін враховувати інтереси одна одної, наявністю дієвих механізмів реалізації співробітництва і дисциплінованістю партнерських взаємин.

Якщо проаналізувати наявний рівень відносин України з країнами, що належать до її стратегічних партнерів (Росія, Німеччина, США), то лише українсько-польські відносини повністю підпадають під поняття “стратегічне партнерство”. До стратегічного партнерства обидві країни були підштовхнуті як зовнішньо-, так і внутрішньополітичними обставинами. По-перше, йдеться про так званий “європейський чинник”, який пов’язував польську політику у східноєвропейсь-

кому регіоні із модернізацією західноєвропейської політики щодо посткомуністичних країн та, зокрема, України [16]. І по-друге, слід пам’ятати “російський чинник” [11]: активна, хоч не завжди послідовна міжнародна політика Росії та посилення російсько-білоруської інтеграції поставили під загрозу самостійну (наскільки це взагалі можливо для енергозалежної держави) зовнішню політику України [13; 45–59].

Неоціненним є досвід і підтримка Республіки Польщі на шляху України до європейської та євроатлантичної інтеграції. Наочним прикладом цього може слугувати висунута в січні 2003 р. ініціатива Польщі щодо розробки “східного виміру” політики Європейського Союзу, який містив би й концепцію особливих відносин з Україною. Пропозиції Польщі охоплювали необхідність чіткого визначення перспективи членства в ЄС для України, а також невідкладного надання Україні статусу країни з ринковою економікою. Крім того, Польща запропонувала створити в рамках ЄС Європейський фонд демократії для підтримки неурядових організацій в Україні, Білорусі, Молдові і Росії, Європейську програму стипендій для підтримки обміну студентами, Європейську програму стажувань для підтримки обміну випускниками вишів та молодими фахівцями. Також Польща запропонувала підтримувати програми і кафедри європейської інтеграції в університетах України та створити Європейський інвестиційний фонд для Східної Європи з метою підтримки малого та середнього бізнесу. Польща і Україна сподівались, що новий “східний вимір” стане невід’ємною складовою політики Європейського Союзу. Проте пропозиції Польщі так і не отримали належного розвитку всередині інституцій ЄС [7; 116].

Нинішня співпраця Польщі й України містить у собі амбітну надмету — сприяти поверненню Європи у свої визначені історією кордони, подолати притаманний другій половині ХХ ст. розкол континенту.

Вступ Польщі до Євросоюзу створює для України нову реальність: серед провідних членів ЄС уперше з’являється країна, яка чітко заявила про підтримку курсу України на членство в ЄС. Таким чином, істотно поліпшуються умови лобювання українських інтересів і позицій безпосередньо в центрах прийняття рішень Європейського Союзу.

Польща, у свою чергу, отримує реальну змогу реалізувати свій лідерський потенціал уже в рамках розширеного ЄС, запропонувати і відстояти власне бачення єдиної Європи як спільноти,

потенційні межі якої не утинаються кордоном по Західному Бугу. Приєднання Польщі до ЄС, якщо воно буде загалом успішним, посилить позиції тих кіл у Європі, які бачитимуть в Україні кандидата на членство в Європейському Союзі.

Україна зацікавлена в тому, щоб інтеграція Польщі до ЄС стала взірцем успіху парадигми розширення, щоб ускладнення, пов'язані з інтеграцією такої великої країни, були мінімальними, а наслідки включення у спільний економічний та соціальний простір Європейського Союзу — максимально позитивними. Від цього залежать як перспективи подальшої політики розширення ЄС, так і здатність Польщі бути ефективним лобістом такої політики [14].

Нові можливості вимагають застосування оновленого інструментарію співпраці Польщі й України. Для ефективного використання ситуації необхідно істотно модернізувати структуру та наповнення політичного діалогу між Україною і Польщею.

У контексті поточних тенденцій принципової ваги набуває співпраця, спрямована на досягнення відповідності України першому з Копенгагенських критеріїв членства в ЄС (“політичному” критерію): забезпечення стабільності демократичних інститутів, захисту прав людини та верховенства права. Ключовою тезою політичного діалогу України й Польщі є визнання того, що тільки демократична Україна зможе скористатись благами, які випливають з участі в процесах європейської інтеграції.

Україна і Польща зосереджуються не лише на двосторонньому діалозі. Польща намагається долучити Україну до багатосторонніх ініціатив, активним учасником яких є сама, на кшталт Вишеградської групи та “Веймарського трикутника”.

Національним інтересам України й Польщі відповідають збереження трансатлантичної єдності, подолання суперечностей, які виникли у відносинах між США та деякими країнами Західної Європи [9; 198–199].

Відносини з Польщею протягом останніх п'яти років були найбільш динамічними з усього спектру двосторонніх відносин України й характеризувалися значною кількістю візитів на найвищому рівні — 15 робочих візитів Президента України до Польщі, та 6 візитів Президента Польщі в Україну. Польща виявила себе як основний стратегічний партнер нашої держави не лише в Центрально-Східній Європі (ЦСЄ), а й загалом в ЄС. Це, зокрема, виявилось в активному відстоюванні Польщею надання Україні європейської перспективи та її глибокій переконаності у

необхідності підтримки євроатлантичного курсу України як ключового фактора стабілізації європейської системи безпеки [10; 273–276].

Польща є активним учасником українських регіональних ініціатив як у сфері поглиблення процесів демократизації у Чорноморському регіоні (спостерігач у Спільноті демократичного вибору та один з ініціаторів створення “Групи друзів ГУАМ в ЄС”), так і у сфері енергетичної співпраці.

Українсько-польський консенсус з європейської енергетичної безпеки став вирішальним для втілення ідеї Балто-Чорноморського енергетичного простору з подальшим наповненням його конкретним змістом — реалізацією Євро-Азійського нафтотранспортного коридору (переведення нафтопроводу “Одеса–Броди” у аверсний режим з можливою його добудовою до Плоцька).

Польща — важливий партнер України в економічній сфері. Торговельно-економічні відносини постійно розвиваються по висхідній. Так, товарообіг між країнами з 2005-го по 2009 р. зріс у три рази. Посиленню економічного співробітництва сприяло зміцнення вже існуючих механізмів двостороннього співробітництва. Зокрема, активізовано роботу Консультативного комітету президентів України та Польщі, що є важливим механізмом комплексного розвитку двосторонньої взаємодії змішаної міжурядової комісії з торгово-економічного співробітництва.

З огляду на економічне, політичне, гуманітарне та іміджеве значення ще однією важливою для обох країн сферою взаємодії є спільне проведення Чемпіонату Європи з футболу в 2012 р. [21]. Підготовка до цього заходу постійно перебуває в центрі уваги глав держав України і Польщі. Підписано Спільну декларацію президентів щодо зміцнення співпраці між Україною та Республікою Польща у підготовці до Євро-2012, Угоду між урядами обох країн про співробітництво під час Євро-2012, утворено Українсько-польський комітет з підготовки та проведення чемпіонату.

Важливого значення обидві країни надають гуманітарній співпраці.

Досягнення історичного примирення між українським і польським народами є міцним фундаментом для розвитку відносин добросусідства і стратегічного партнерства. Важливими символічними актами примирення стали спільна участь президентів України і Польщі у відкритті меморіалу воїнам Української Галицької армії та Польських військових поховань 1918–1920 рр. на Личаківському цвинтарі, пам'ятника-меморіалу загиблим українцям у с. Павлокома, відзначення

60-річчя акції “Вісла”, спільне проведення заходів з нагоди 65-х роковин трагедії с. Гута Пеняцька, а також щодо вшанування пам’яті жертв більшовицьких репресій у місті Броди [20; 588].

Польща продемонструвала солідарність з Українським народом у вшануванні його трагічних сторінок історії — визнала Голодомор актом геноциду Українського народу й активно сприяла міжнародному визнанню цього факту. Зокрема, в рамках міжнародних європейських інституцій польські представники стали співавторами резолюції ЮНЕСКО “Увічнення пам’яті жертв Голодомору в Україні” (1 листопада 2007 р.), яку підписали 193 держави [24]. Завдяки зусиллям представників Польщі ОБСЄ (3 липня 2008 р.) прийняла резолюцію про вшанування жертв Голодомору [25]. Польща відіграла велику роль і в прийнятті Європарламентом (23 жовтня 2008 р.) резолюції “Про річницю Голодомору, штучного голоду в Україні 1932–1933 рр.” [26].

Українсько-польські відносини останні п’ять років можна назвати найуспішнішими у сфері двосторонніх відносин України. Польща стала постійним лобістом європейських та євроатлантичних прагнень України та її надійним союзником у реалізації проектів регіонального співробітництва.

Безперечним успіхом є запропонована Президентом України модель історичного примирення, яка знайшла позитивний відгук у польського суспільства та була вирішальним фактором у виведенні двосторонніх відносин на якісно новий рівень. Таке двостороннє партнерство є запорукою подальшого успішного розвитку відносин.

Реалізація відносин стратегічного партнерства між Україною і Польщею здійснюється за допомогою цілої системи інституційних механізмів, до яких належать: Консультативний комітет президентів України та Республіки Польщі (створений у 1993 р.), Комісія з питань економічного співробітництва, Українсько-польська конференція з питань європейської інтеграції (з 1998 р.), Міжурядова координаційна рада з питань міжрегіонального співробітництва (23 травня 1993 р.), щорічний Українсько-польський економічний форум, Парламентська Асамблея України й Польщі.

Останніми роками двосторонні відносини характеризувалися стабільним динамічним політичним діалогом між двома країнами. Проте політичні відносини між Україною і Польщею протягом останніх років, попри достатньо інтенсивні стосунки президентів, не позбулися по-

верховості та асиметричності. Двосторонні відносини надто залежні від взаємовідносин вищих посадових осіб, вони вибудовуються “згори” і нерідко не підкріплені повсякденним співробітництвом на рівні середньої ланки бюрократії. Співпраця на міжурядовому й міжпарламентському рівнях не завжди відповідає стандартам справжнього стратегічного партнерства. Двостороннім відносинам бракує прямих і безпосередніх комунікацій між урядовими експертами та між установами й департаментами, які відповідають за розробку політичних рішень, спираючись на взаємні інтереси [19; 83–84].

Підсумовуючи досвід українсько-польсько-го співробітництва, слід відзначити, що саме послідовна позиція Польщі дала можливість створити широку договірну інфраструктуру у політичній, економічній та культурній сферах. Усупереч цьому, потенціал двосторонньої співпраці поступово втрачається, оскільки Україна не використовує потенційних можливостей українсько-польського партнерства. І все ж сучасні європейські тенденції свідчать про перспективність регіональних проектів, а отже й про наявність в Україні певних шансів на поглиблення співпраці зі своїм значно успішнішим західним сусідом.

Література

1. Закон України “Про основи національної безпеки України” // Уряд. кур’єр. — 2003. — 30 лип.
2. Закон України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” № 2411-VI від 1 липня 2010 р.
3. Варшава — Київ: алгоритм майбутнього. — К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2009. — 256 с.
4. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26–27; Його ж. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітет // Україна в минулому. — К.; Л., 1994. — Вип. 6.
5. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна — Польща: історична спадщина і сучасна свідомість: 36. наук. праць. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 23–29.
6. Європа — минуле і майбутнє. Візії та ревізії. Матеріали міжнародної конференції пам’яті Єжи Гедройця. Київ, 24–26 листопада 2006 р. — К.: Критика, 2009. — 247 с.
7. Жовкля І. І. Стратегічне партнерство України. Теорія і практика // За заг. ред. академіка НАН України В. П. Горбуліна. — К.: ДП “НВЦ” “Євроатлантикінформ”, 2006.
8. Зеленько Г. “Навздогіна модернізація”: досвід Польщі та України. — К.: Критика, 2003. — 216 с.

9. Зовнішня політика України — 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г. М. Перепелиці. — К.: ВД "Стилос", 2007. — С. 198–199.
10. Зовнішня політика України — 2009: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г. М. Перепелиці. — К.: ВД "Стилос", 2010. — 320 с.
11. Лукас Е. Польща та Росія: все зайшло надто далеко? // День. — 2010. — 23 листоп.
12. Медвідь Ф. Українсько-польське партнерство в умовах поглибленого сусідства між Україною і ЄС // Київські полоністичні студії. Європейський вимір української полоністики. — Т. IX. — К.: КНУ, 2007. — С. 569–575.
13. Медвідь Ф. Небезпеки і загрози національним інтересам України у двосторонніх відносинах з Російською Федерацією // Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір: Матеріали круглих столів та конференцій, проведених Національним інститутом проблем міжнародної безпеки впродовж 2008–2009 рр. / Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки. — К.: ВД "Стилос", 2010. — С. 45–59.
14. Олійник В. Від кількості до якості, або Дискусія про модернізацію Польщі // День. — 2010. — 16 листоп.
15. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу (з Експертною доповіддю НІСД "Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації") / Уклад. А. В. Єрмолаєв. — К.: НІСД, 2010. — 128 с.
16. Сірук М. 20 років взаємодії, або На чому ґрунтується історія великого успіху співпраці України та Польщі // День. — 2010. — 26 жовт.
17. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. — К.: НІСД, 2002. — 864 с.
18. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. — Л.: ВП "Троян", 1992. — 256 с.
19. Україна та Польща: стратегічне партнерство в новій Європі: Підсумковий документ міжнародної конференції 23–24 січня 2004 р., м. Київ // Україна та Польща: стратегічне партнерство в новій Європі: Інформаційно-аналітична збірка. Ін-т Євро-Атлантич. співроб. — К., 2004. — С. 83–84.
20. Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки соціально-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. — К.: НІСД, 2009. — 655 с.
21. Ющенко та Л. Качинський підписали Спільну декларацію щодо зміцнення співпраці у підготовці до фіналу ЄВРО–2012 / Прес-служба Президента України Віктора Ющенка 14 квіт. 2008. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/9628.html>
22. Pierwsze Polsko — Ukrainskie Forum Prawnicze "Ius et amicitia", 17–19 października 2006, Tarnobrzeg — Baranów Sandomierski. — Baranów Sandomierski, 2006. — 302 с.
23. Fedir Medvid. Interesy narodowe I priorytety geopolityczne Ukrainy — zarys tematyki // Nowa Ukraina. — 2006. — № 2. — S. 59–66.
24. Remembrance of victims of the Great Famine (Holodomor) in Ukraine / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001560/156046e.pdf>
25. Resolution on the holodomor of 1932–1933 in Ukraine [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.oscepa.org/oscepa_content/documents/Astana/Declaration/2008-ASFinal%20Declaration%20ENG.pdf
26. European Parliament resolution of 23 October 2008 on the commemoration of the Holodomor, the Ukraine artificial famine (1932–1933) / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P6-TA-2008-0523>

В умовах багатопольярного світу важливими є двосторонні відносини з країнами-сусідами. Проаналізовано українсько-польські відносини як стратегічне партнерство.

В условиях многополярного мира важными являются двусторонние отношения со странами-соседями. Проанализированы украинско-польские отношения как стратегическое партнерство.

In the conditions of multiarctic world the bilateral mutual relations with countries-neighbours are important. The Ukrainian-Poland relations as strategic partnership are analysed.

Надійшла 23 січня 2011 р.

ПРОБЛЕМИ ЗМІЦНЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 39–43

Різноманітність консервативних національних правових систем на тлі динамічних процесів розширення міждержавного співробітництва спонукає до пошуку міжнародно-правових моделей, здатних зменшити вплив факторів, що стримують такий розвиток. Застосування демократичних принципів для уніфікації правових засад відкриває можливість створення взаємоприйнятної моделі правових відносин.

Не має в світі країн, які б при вирішенні своїх політичних, економічних та інших проблем не вступали у відповідні відносини з іншими країнами світу та міжнародними організаціями. На тлі формування єдиного економічного простору спостерігається розширення міждержавного співробітництва. Проте цьому процесові істотно заважає серед інших факторів існуюча різноманітність національних правових систем, їх нездатність до швидкої адаптації з міжнародно-правовими.

Нині актуалізується необхідність створення єдиного правового простору, в межах якого можна було б швидше досягти ефективної співпраці між державами, що мають різні як економічні, так і правові системи. Одним з таких шляхів є до певної міри уніфікація норм, процедур та інститутів, що визначають спосіб прийняття рішень у державі, тобто мають відношення до демократії. Таким чином, виникає можливість говорити про певну міжнародно-правову основу, модель, до якої мають прагнути певні спільноти держав, наприклад, держав Європи. Тобто можна припустити формування у міжнародному праві принципу демократії. Відповідно до принципу демократії держави мають відповідати закріпленим міжнародним правом демократичним стандартам.

Становлення цього принципу найбільш активно відбувається в Європі. Прийнятий у 1949 р. Статут Ради Європи встановив, що членом цієї організації може бути лише держава, яка здатна і намагається відповідати встановленим Статутом

принципам, а саме принципу верховенства права і принципу, відповідно до якого всі особи, які перебувають під її юрисдикцією, користуються правами людини й основними свободами (ст. 3, 4). Це положення не лише декларується, а й гарантується можливістю застосування санкцій. У випадку порушення наведених принципів членство держави в Раді може бути призупинено або припинено (ст. 8 Статуту).

Значний вклад в утвердження принципу демократії внесла ОБСЄ (до 1995 р. — НБСЄ). Гельсінкський Підсумковий Акт 1975 р. встановив основні принципи співробітництва держав і поваги прав людини. НБСЄ не ставила за мету створення зобов'язань, які мали б юридичну силу. Проте, оскільки майже всі рішення НБСЄ прийнято консенсусом держав — її добровільних членів, жодна з держав не може заявити, що вона не визнає їх, тобто можна сказати, що це норми “м'якої дії” [1].

Від 1989 р. НБСЄ набула нового значення, оскільки багато нових держав Центральної та Східної Європи почали засвідчувати своє визнання “Гельсінкських принципів”. Вже у Паризькій хартії для нової Європи 1990 р. було сформульовано положення, відповідно до якого держави, що прийняли Хартію, зобов'язалися “будувати, консолідувати й зміцнювати демократію як єдину систему правління в наших державах” [2]. Хартія визначила основи демократичного правління: воля народу, що регулярно виявляється у процесі вільних і справедливих виборів, повага людської

особистості та верховенство закону. Саме цим і визначається основний зміст принципу демократії.

Принцип демократії знайшов відображення і в договорах країн СНД. У Договорі між Росією, Білоруссю, Казахстаном та Киргизією про поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сферах 1996 р. як одну з основних цілей зазначено “забезпечення сталого демократичного розвитку держав”.

Принцип демократії поступово утверджується і в загальному міжнародному праві. Як відомо, в числі основних зобов'язань членів Статуту ООН вказує на здійснення співробітництва “в заохоченні та розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх” (ч. 3 ст. 1). Віденська всесвітня конференція з прав людини 1993 р. визнала принцип демократії принципом Статуту ООН [3]. Цей принцип активно реалізується ООН. Достатньо нагадати про резолюції щодо расистських режимів у ПАР та Південній Родезії, у яких ці режими були не тільки засуджені, а й зазнали санкцій з боку ООН.

Принцип демократії тісно пов'язаний із основними принципами міжнародного права. Демократія — одна з гарантій незастосування сили. Вона виступає необхідною умовою реалізації права на самовизначення, права вільно обирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні і культурні системи.

Віденська всесвітня конференція з прав людини підкреслила, що жодне положення національного, культурного і навіть релігійного характеру не може мати переваги над принципами Загальної декларації прав людини.

Закономірності розвитку міжнародного права в принципі відповідають закономірностям міжнародних відносин. Формуючись під впливом міжнародних відносин, міжнародне право саме здійснює на них активний вплив. На міжнародні відносини впливають різноманітні об'єктивні й суб'єктивні фактори: рівень економічного розвитку держав, суспільна мораль, національні інтереси, екологія, поява глобальних проблем, науково-технічний прогрес тощо. Міжнародне право також належить до числа таких факторів. При цьому роль міжнародного права постійно зростає, і за необхідності воно висувається на перше місце. З кожним днем міжнародні норми охоплюють усе нові аспекти взаємодії держав.

Можна стверджувати, що без міжнародного права світова система була б не в змозі нормально функціонувати. Зростання ролі міжнародного права як на міждержавному, так і на національно-

му рівні стає все більш відчутним. Нинішньому рівню цивілізації та правосвідомості найбільше відповідає теза про примат міжнародного права серед численних факторів, які впливають на міжнародні відносини.

Незважаючи на найбільші потрясіння епохи, політична культура XX ст. все-таки нерозривно пов'язана з прагненням до демократії. Однак мова зовсім не про уніфікацію внутрішньодержавного політичного життя різних країн. Рівною мірою поява міжнародних стандартів і визнаних принципів демократії не означає екстраполяції конкретних політичних моделей ні в масштабах світу, ні в масштабах регіонів. Основні цінності плюралістичної демократії єдині і як такі не можуть бути “чиймись” — японськими, радянськими чи американськими. Багатьом державам надзвичайно важливо відмовитися від страху перед демократією в “експортному” чи “імперіалістичному” виконанні, що культивувався в минулому. Не менш небезпечною є і споконвічна конфронтаційність “експортного” страху, що штовхає держави не до співробітництва у рамках загальноцивілізаційного розвитку, а до недовіри до інших країн та ізоляціонізму. Демократія — це не соціальна система. Вона виступає лише формою, що не визначає розвитку, а створює умови для самобутнього політичного прогресу на основі вільного соціально-політичного вибору народу [5].

Свободу політичного вибору в сучасному світі розглядають не лише як основу права народів самостійно розпоряджатися своєю долею, а ще й як одну з найважливіших умов стабілізації міжнародних відносин і виходу людства з глобальної кризи. Постановка питання про свободу вибору викликана в наші дні не національно-визвольними рухами та не соціальними революціями — це значною мірою вже події минулого. В останні десятиліття відбуваються корінні зміни умов існування людської цивілізації внаслідок внутрішніх глобальних світових процесів.

Аналіз найбільш авторитетних у світі досліджень у сфері глобального моделювання свідчить, що найефективнішими для подолання кризи можуть стати перетворення існуючих політичних систем [6]. Іншими словами, проблема політичного вибору піднімається до рівня пошуку шляхів виходу цивілізації з кризи.

Міжнародні відносини останніх років свідчать про очевидне розширення інтересу держав до проблеми вибору в усіх її аспектах (соціальному, політичному, економічному, культурному тощо). Розуміння в державах усієї глибини глобальних проблем і зв'язку цих проблем із пе-

ретвореннями режимів розцінюється світовим співтовариством як ознака цивілізованості держав та їх готовності брати на себе відповідальність за майбутнє людства.

Лише для частини держав загальне міжнародне право пов'язане з їх культурною та політичною єдністю. Для інших же міжнародно-правове спілкування не піднімається до такого високого рівня. Саме тому міжнародне співтовариство визначають лише як “сукупність держав”.

Якщо визнання міжнародним співтовариством принципів і стандартів демократії й приведе держави до єдності, то неминуче в одному — у зміцненні міжнародної антиавторитарної політики.

Демократизація державних режимів, безсумнівно, означає і демократизацію міжнародних відносин. Йдеться про формування на основі загальних демократичних ідеалів настільки важливого і необхідного для міжнародного співтовариства загального рівня політичної культури, на основі якої тільки й можливе становлення політичної єдності держав у новій, більш високій організації міжнародного співтовариства.

Демократизація держав з використанням міжнародного права, безсумнівно, є одним із його основних у масштабах міжнародного співтовариства цивілізаційних завдань. Причому в основі цього процесу лежить певна споконвічна спільність політичної культури, що базується на збереженні демократичної традиції у різних суспільствах. Адже врешті-решт “усі форми бюрократичної і тоталітарної влади переборюються... культурою влади” [7], що найбільш висока саме в плюралістичних демократіях.

Зростання числа держав із демократичними режимами створює велику і впливову основу для міжнародно-правової підтримки процесів демократизації.

Авторитет демократичних перетворень режимів незмінно зростає, а дотримання міжнародно визнаних прав і свобод людини розцінюється міжнародним співтовариством як ознака культури і цивілізованості. Саме цей критерій покладається в основу найважливіших сучасних міжнародних документів. Зокрема, у Преамбулі Загальної декларації прав людини зазначено, що “зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства” [8]. У ст. 4 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права зазначено, що держава може встановлювати лише такі обмеження прав, які визначаються законом, і лише стільки, скільки це є сумісним із природою зазначених прав, і виключно з метою сприяти загаль-

ному добробуту в демократичному суспільстві”. Декларація чітко формулює напрям розвитку суспільств — демократичний, виключаючи будь-які інші варіанти.

Під час Глобальної консультації з питань здійснення права на розвиток, що відбулася у 1990 р., було визнано, що “нездійснення чи неповага принципів демократичного правління виявилися серйозною перешкодою на шляху реалізації права на розвиток” [9]. Підкреслимо, що всі рекомендації доповідей про дотримання прав людини, що подаються в Комісію з прав людини, обов'язково виходять із необхідності демократизації конкретних політичних режимів.

Стає цілком зрозумілим, що демократизація держав для сучасного світу — не випадковий і не раптовий порив. Це стратегія світового розвитку, що спирається на надзвичайно авторитетну правову основу у вигляді універсальних і регіональних договорів про захист прав людини. Саме ці договори формулюють норми, які можна назвати міжнародно-правовими стандартами внутрішньодержавної демократії.

Надаючи серйозне значення процесу демократизації, міжнародне співтовариство незмінно прагне до юридичної конкретизації цього поняття, тому роль міжнародних “стандартів” демократичності політичних режимів незмінно зростає, і цей термін уже не є незвичним для міжнародних документів і наукових досліджень. Однак його вживання поряд із терміном “міжнародні зобов'язання” викликає питання про співвідношення цих понять.

Зародження норм-стандартів було пов'язане у міжнародному праві з прагненням сформулювати в міжнародній практиці певні політико-юридичні орієнтири з розрахунком на їх подальше широке визнання у світі. З появою таких норм у праві стало надзвичайно важливим провести чітку межу між реальними правовими зобов'язаннями і всіма тими формулами, з яких ці норми вийшли чи, можливо, з'являться у майбутньому, маючи на увазі значущість ряду правових зобов'язань саме як правових стандартів.

Не ставлячи під сумнів рівність норм-стандартів з іншими відповідними нормами у межах міжнародного права, слід зазначити, що якості стандарту додає правова норма значення, що виходить на практиці далеко за рамки міжнародного права. Самі джерела появи норм-стандартів мають позаправове походження. Вони свідчать про етап формування міжнародного співтовариства як цілісності більш високого рівня, коли деякі міжнародно-правові норми набувають такого ав-

торитету, що навіть не являючись загальновизначеними імперативами, все-таки слугують мірилом відповідності політики держав визначеним стандартам, незалежно від визнання цими державами таких норм. Місце демократії для загальнолюдського розвитку висуває ці норми на рівень загальноцивілізаційних орієнтирів незалежно від існуючого на сьогодні обсягу їх визнання. У цьому розумінні можна говорити про міжнародно-правові стандарти демократії, тобто про закріплені у міжнародному праві юридичні зобов'язання, авторитетно підтримувані орієнтири соціального і політичного розвитку.

Генеральна Асамблея ООН спеціально прийняла перелік керівних принципів із встановлення міжнародних стандартів у галузі прав людини. В основі існуючого підходу до міжнародних стандартів демократії лежать міжнародно-правові норми з прав людини, а подальше формулювання стандартів не повинне виходити за рамки сформованої у міжнародній практиці форми прийняття міжнародних зобов'язань. Разом із тим якість стандарту має забезпечувати його безумовну застосовність як основи для юридичної кваліфікації дій влади і урядів.

Таким чином, мова йде про міжнародно-правові норми особливого роду, що здатні слугувати меті глобального коригування, соціально-політичного розвитку окремих країн за тими напрямками їх розвитку, які являють найбільшу загрозу для демократичного розвитку суспільств і людства в цілому.

Звернення міжнародного співтовариства до ідеї широкого використання міжнародно визнаних правових стандартів демократії дає можливість говорити про створення міжнародно-правової концепції демократії, заснованої на міжнародно-правових зобов'язаннях у сфері прав людини [10]. Звернення ж світового спів-

товариства до проблем життєдіяльності політичних режимів приводить до створення таких специфічних стандартів, що утворюють для міжнародної концепції демократії власну основу, не розриваючи її тісного зв'язку з концепцією прав людини.

Література

1. Опришко В. Питання трансформації Європейського права в законодавство України // Право України. — 2001. — № 2. — С. 27–30.
2. Мертус Ж., Бутегва Ф., Томас Д., Шулер М. Жіночі права. Крок за кроком / Пер. з англ. — К.: Основи, 1999. — С. 91.
3. Парижская хартия за новую Европу [Электронный ресурс] // Нормативні акти України. — К.: ЗАТ "Інформтехнологія", 2004. — 1 електрон, диск (CD-ROM). — Систем, вимоги: Pentium; 32 Mb RAM; Windows 95, 98, 2000, XP.
4. Резолюция 44/23, принятая Генеральной Ассамблеей "Десятилетие международного права Организации Объединенных Наций" [Электронный ресурс] // Нормативні акти України. — К.: ЗАТ "Інформтехнологія", 2004. — 1 електрон, диск (CD-ROM). — Систем, вимоги: Pentium; 32 Mb RAM; Windows 95, 98, 2000, XP. — Назва з контейнера.
5. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1. — М.: Культурная инициатива, 1992. — С. 164.
6. Ричардсон Д. Модели глобальных систем // Прорыв. Становление нового мышления. М.: Прогресс, 1988. — С. 149.
7. Межуев М. Право, свобода, демократия. Материалы "Круглого стола" // Вопр. философии. — 1990. — № 6. — С. 9.
8. Загальна декларація прав людини. Doc. UN/PES/217 A // Вісн. Конституц. Суду України. — 2006. — № 3. — С. 105.
9. Global Consultation on the Right to Development as a Human Right, report prepared by the Secretary-General. Doc. UN E / CN.4 / 1990 / 9 / Rev. 1. с. 43.
10. Буроменський М. В. Свобода вибору та вибір цивілізації // Вісн. АН Укр. РСР. — 1991. — Т. 8. — С. 32.

На сучасному етапі розвитку взаємовідносин у міжнародному співтоваристві як цілісності більш високого рівня деякі міжнародно-правові норми набувають високого авторитету як загальноцивілізаційні орієнтири та мірила відповідності політики держав визначеним стандартам, незважаючи на ще неповний обсяг їх визнання, що дає можливість розглядати цей процес як становлення міжнародно-правових стандартів демократії.

На современном этапе развития взаимоотношений в международном сообществе как целостности более высокого уровня некоторые международно-правовые нормы приобретают высокий авторитет как общецивилизационные ориентиры и мерила соответствия политики государств определенным стандартам, несмотря на еще неполный объем их признания, что позволяет рассматривать этот процесс как становление международно-правовых стандартов демократии.

At the present stage of development of relations in the international community as the integrity of higher level, some international legal norms have gained a high reputation as a civilized society guidelines and policies of the measure according to certain standards, despite the incomplete even today the scope of their recognition, which makes it possible to consider this process as the emergence of international legal standards of democracy.

Надійшла 24 січня 2011 р.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ОРГАНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ: КЛАСИЧНІ І СУЧАСНІ МОДЕЛІ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 44–48

Зміна суспільних відносин і трансформації всередині сучасних систем державного управління зумовили потребу в переосмисленні основних положень і розробці нових державно-правових підходів до організації державного управління в сучасних умовах.

Постаючи як сучасна і складна система, державне управління організується і функціонує відповідно до певних теоретичних і практичних моделей, які дають можливість підвищити її ефективність, результативність та якість реагування на об'єктивні суспільні потреби та інтереси. Зважаючи на це, одним з важливих напрямів державно-правових досліджень є аналіз і розробка проблематики державно-правової організації системи державного управління. Зрозуміло, що наближаючись до цього питання з позицій юридичної науки, викликає інтерес обґрунтування насамперед тих моделей нормативно-правової регламентації, які здатні забезпечити успішність функціонування і розвитку системи державного управління в Україні як правовій, демократичній і соціальній державі [1].

Актуальність такого дослідження має кілька причин. По-перше, удосконалення нормативно-правових основ розвитку системи державного управління в Україні не може носити ознак безсистемності та хаотичності. У зв'язку з чим постає об'єктивна потреба в чіткому концептуальному розумінні того, яку саме систему державного управління ми прагнемо отримати, а отже — які конкретні правові норми мають забезпечувати процес державного управління. Утім, наразі в сучасній державно-правовій науці можна виокремити одразу кілька парадигмальних підходів до державно-правового забезпечення розвитку цієї системи, що істотно актуалізує потребу в їх змістовному компаративному державно-правовому аналізі. По-друге, сама система державного управління не може залишатись незмінною і не реагувати на ті зміни, які відбуваються в суспіль-

ному середовищі. У результаті чого постає проблема адекватності застосування тих чи інших моделей організації державного управління тому середовищу, в якому це управління здійснюється [2]. Фактично це означає ніщо інше як необхідність вибору між класичними і некласичними теоріями організації державного управління, що, у свою чергу, підвищує актуальність обраної теми дослідження. По-третє, слід наголосити на тому, що будь-яка державно-правова теорія організації управлінських систем ґрунтується на ряді гіпотез, ідей і припущень, далеко не всі з яких є достатньо аргументованими. У цьому сенсі вельми важливим і актуальним науковим завданням є критичний аналіз цих гіпотез, оскільки їх некоректність може відіграти істотну роль у ході розробки системи правових норм, які врегулювали як структуру, так і функції тієї чи іншої системи державного управління.

Таким чином, ставлячи на меті аналіз проблем державно-правової організації системи державного управління, потрібно послідовно вирішити такі завдання: а) схарактеризувати специфіку та основні положення класичного підходу до державно-правової організації системи державного управління; б) проаналізувати причини виникнення і теоретичні засади некласичного підходу до державно-правової організації системи державного управління; в) порівняти теоретико-методологічний потенціал цих підходів щодо процесу функціонування і розвитку сучасних держав.

Усталений у державно-правовій науці підхід до проблем організації систем управління, у тому числі й державного управління, завжди починається з концепції раціональної організа-

ції управлінської системи, яка тісно пов'язана з іменем німецького дослідника М. Вебера. При цьому, хоча М. Вебер ніколи безпосередньо не займався проблематикою державного управління, саме його концепція трьох типів легітимації влади, — мається на увазі традиційна, харизматична та раціонально-правова легітимність влади [3], — була покладена в основу цілого напрямку наукових досліджень управлінських систем. Звісно, М. Вебер був не першим, хто досліджує систему державного управління, застосував термін бюрократія. Однак саме він докладно вивчив та описав ті властивості бюрократії, які власне і конституують її як основну рушійну силу всієї системи державного управління. Нагадаємо, що для М. Вебера бюрократія — це ніщо інше, як спеціально організована система державних інститутів і посад, а також осіб, професійно зайнятих управлінням [4]. Фактично, домінування державної влади, на думку М. Вебера, відбувається саме завдяки управлінській або адміністративній функції держави, яка реалізується через систему управління чи бюрократії. Така система жодною мірою не є випадковим утворенням. Це пояснюється тим, що раціональна влада завжди діє відповідно до чітких і всім зрозумілих правил і юридично формалізованих норм. Як доводив цей дослідник, зазначені правила мають бути певним чином інституалізовані — насамперед у нормативно-правовій формі. Тому, для того щоб реалізовуватись, влада набуває організаційної форми, яка має бути не будь-якою, а такою ж систематизованою та раціонально обґрунтованою, як і сама влада. З іншого ж боку, — потреба складного управлінського механізму пояснюється дедалі вищим рівнем ускладнення як самої держави, так і тих суспільних відносин (процесів суспільного виробництва), які вона покликана регулювати. Саме тому, як відмічає Б. Фрай, основна веберівська думка може бути сформульована таким чином: “Складність породжує бюрократію” [5].

Отже, витлумачивши бюрократію як складний передаточний механізм, покликаний реалізовувати владні імпульси в процесі суспільного управління, М. Вебер ввів поняття ідеального типу державно-правової організації системи управління. Він виходив з того, що сама управлінська діяльність є універсальною і не залежить від таких перемінних, як політичний режим, форма правління, форма державного устрою тощо. Тому, запропонований ним ідеальний тип мав такі ж універсальні властивості, як і саме державне управління. Проте, крім загальних властивостей державного управління як такого, у М. Вебера мож-

на знайти надзвичайно цікавий перелік вимог, які висуваються щодо тих службовців, які виконують управлінські функції. Справді, як досвідчений теоретик, він розумів, що будь-яка система успішно діятиме лише тоді, коли організація її елементів відповідатиме цілям і структурі системи в цілому. Тому М. Вебер додав до загальних вимог державно-правової організації системи державного управління ще таку саму кількість вимог щодо державних службовців. Цими вимогами є наступні: 1. Усі службовці є вільними і їх рішення поступити на державну службу обумовлюється вільним вибором, а не зовнішнім примусом; але з моменту прийняття рішення щодо вступу на державну службу і підписання контракту з державою вони вже мають діяти відповідно до певних, встановлених у формі управлінських процедур правил. 2. Усі службовці призначаються, а не обираються. 3. Усі службовці призначаються на основі їхніх професійних вмінь. 4. Усі державні службовці отримують чітко визначену заробітну плату за виконувану ними роботу, а також мають гарантії щодо їх пенсійного забезпечення після виходу на пенсію. 5. Для всіх державних службовців, незалежно від їхнього рівня, службова посада є єдиним чи принаймні основним видом діяльності, що дає змогу ефективно запобігати випадкам перетинання і конфлікту особистих інтересів службовців та державних інтересів. 6. У середині системи державного управління діють правила забезпечення службової кар'єри, в основу яких покладено професійні чесноти службовців, і які дозволяють забезпечувати просування по службових сходинках найкращих, з професійної точки зору, службовців. 7. Усі без винятку державні службовці є об'єктами внутрішнього контролю, за допомогою якого можна підтримувати належний рівень службової дисципліни, а також забезпечувати ротацию кадрів у випадку виявлення фактів невідповідності діяльності тих чи інших посадових осіб (службовців) посаді, яку вони обіймають.

Отже, на думку М. Вебера, загальною моделлю найбільш оптимальної організації системи державного управління є бюрократична модель, діяльність якої є точною, швидкою, послідовною, безперервною, логічно обґрунтованою, передбачуваною та мінімально персоналізованою. Цей тип управлінської системи виник лише в умовах сучасних М. Веберу капіталістичних держав, коли постала необхідність розробити таку модель взаємодії об'єктів та суб'єктів управління, яка б органічно поєднувала централізацію засобів адміністративного регулювання, ефективність та

демократичність. До речі, сама вимога поєднання централізації та ступеневості в управлінні може видатися дещо суперечливою, оскільки, як правило, наявність управлінського центру тлумачиться в тому сенсі, що сам він являє собою однорідне утворення, в якому приймаються ті чи інші управлінські рішення і потім розсилаються до безпосередніх об'єктів управління. Але, насправді, таке сприйняття системи державного управління є надто спрощеним, і вимога централізації та єдиноначальності жодним чином не означає гомогенності суб'єкта управління. У цьому сенсі бюрократичне управління діє на кшталт піраміди, нагорі якої приймаються рішення, а вся управлінська конструкція функціонує як структура передачі та реалізації цих рішень до керованого нею середовища.

Хоча, як він сам зазначав, факт домінування бюрократичного типу організації системи державного управління не означає, що йому взагалі немає альтернативи. У цьому плані М. Вебер виокремлював три можливі форми управління, які зустрічалися в адміністративній практиці. Ними є: а) бюрократичне управління; б) аматорське управління (*avocational administration*); в) колегіальне управління (*collegial administration*). Але порівняно з двома іншими моделями управління, бюрократичне найбільше відповідає тим вимогам, які ставляться в процесі державного управління, коли об'єктом управління виступає така надзвичайно складна і багатоступенева система, як суспільство.

Проте, розробляючи власний концептуальний підхід до організації системи державного управління, М. Вебер усвідомлював усі ті небезпеки, які може спричинити бюрократична організація. Головною з них він вважав перетворення бюрократії на самодостатню систему. Коли замість того щоб виконувати рішення, вона розпочне ще й приймати їх. Б. Фрай визначає це поняттям переходу бюрократії за межі своїх встановлених законом функцій [6]. Для того щоб цього не сталося, М. Вебером було запропоновано програму чіткого розмежування політичних та управлінських функцій.

Фактично у межах своєї концепції М. Вебер намітив ті основні пункти, з якими в подальшому консолідуватимуться інші дослідники, чи які, навпаки, ставатимуть головними об'єктами критики. По суті, розробка нових концептуальних підходів до аналізу організації управлінських систем, і в тому числі державного управління, пов'язана з іменами Фредерика Тейлора, Лютера Гуліка, Мері Паркер Фуллет, Елтона Мейо, Чес-

тера Бернарда, Герберта Саймона, Дуайта Валдо та ін. Запропонована М. Вебером модель доволі часто характеризується як класична парадигма державного управління, тоді як протилежна їй модель визначається поняттям "адміністративно-політичного підходу". Дослівний переклад поняття "*administration-as-Politics approach*" такий: "адміністрування-як-політика". Одним з найяскравіших представників цього неklasичного концептуального підходу є Д. Валдо, автор фундаментальної розробки в галузі державно-правової теорії "Адміністративна держава".

Розробляючи власну концепцію державного управління, Д. Валдо виходив з критики класичної парадигми державно-правової організації управлінського процесу. На його думку, основними рисами цього підходу є п'ять вихідних положень: а) застосування дихотомії "політична діяльність — адміністрування"; б) концепція генеративного менеджменту; в) віра в існування універсальних науково обґрунтованих принципів адміністрування; г) наголос на централізації виконавчої влади; д) абстрактна віра у демократію. Однак, як писав Д. Валдо, жодне з цих п'яти положень не може бути прийняте як абсолютно достовірне, чи навіть таке, що адекватно відбиває процес державного управління. Найбільшу увагу в своїй критиці він звертав на перше положення класичної парадигми державного управління. На його думку, повне відмежування політики від управління аж ніяк не відбиває тих реальних відносин, які виникають у процесі функціонування системи державної влади [7].

Однак не менші проблеми, за словами Д. Валдо, виникають у випадку аналізу інших вихідних принципів класичного концептуального підходу. Зокрема, принцип генеративного менеджменту фактично повністю ігнорує ті відмінності, що існують між різними сферами управлінської діяльності. А це може призвести до серйозних прорахунків, оскільки приватне управління принципово відрізняється від державного управління, а процедури, які виявляються ефективними в першій сфері, далеко не обов'язково виявляються такими ж ефективними і в іншій сфері [8]. Те ж саме стосується і такої ознаки, як раціональність управління. Справді, у відносно невеликих управлінських системах, які діють у приватній сфері та в сфері бізнесу, де все засновується на чітко визначеному приватному інтересі, який має свій матеріальний еквівалент, можна розбудувати таку модель, яка б ґрунтувалась виключно на суто формальних функціональних факторах і повністю виключала елемент ірраціональних дій.

За таких умов матеріальний інтерес завжди визначає все. Але у випадку державного управління ми маємо справу не з конкретним приватним інтересом, а з загальним інтересом держави, який має вже тільки опосередкований вплив на конкретні органи державного управління. Тому, як наголошував Д. Валдо, державна бюрократія завжди виявлятиме у своїй діяльності ірраціональні моменти.

Виявивши невідповідність класичного концептуального підходу до організації системи державного управління тим об'єктивним державно-правовим відношенням, що склалися у переважній більшості демократичних країн наприкінці 40-х років XX ст., Д. Валдо запропонував здійснити перехід до нової неklasичної концепції організації державного управління, яка б відповідала всім цим змінам. У її основу, на його думку, мали бути покладені чотири теорії: нова організаційна теорія, теорія компаративного державного управління, теорія публічної орієнтації державного управління і насамкінець — нова теорія державного управління. Вживаючи поняття нова організаційна теорія, Д. Валдо писав про те, що класичний підхід передбачає застосування механістичної моделі державного управління. Проте, значно ефективнішою, ніж модель адміністративного механізму, виявляється модель адміністративного організму. Розробку цієї нової моделі організації системи державного управління Д. Валдо пов'язував з іменами Джеймса Марча та Герберта Саймона. Теорія компаративного державного управління також є відходом від класичної доктрини, для якої був властивим структурний функціоналізм і нехтування соціальною специфікою.

Наступною складовою нової концепції організації системи державного управління, за Д. Валдо, є теорія публічної орієнтації державного управління. Її зміст полягає в тому, що виконуючи важливі соціальні функції державне управління має оцінюватися не стільки “згори”, скільки “знизу”, тобто за тими реальними результатами, які спричинили управлінські дії у суспільному середовищі. У цьому сенсі, як доводив Д. Валдо, для класичної доктрини єдиною інстанцією оцінювання успішності діяльності системи державного управління була вища ланка управлінської системи, яка несла відповідальність за організацію управління. На відміну від цього, теорія публічної орієнтації державного управління передбачає, що відповідальними за ті чи інші дії є не лише вищі органи державного управління, а й вся система в цілому, яка має бути зорієнтована

на обслуговування суспільного інтересу. Останньою складовою нового концептуального підходу до організації системи державного управління є те, що Д. Валдо визначав поняття нової теорії державного управління. В її основу було покладено три ідеї: а) більш широкого залучення громадян до процесу державного управління та забезпечення відкритості управлінської системи; б) запровадження елементів децентралізації; в) орієнтація діяльності органів державного управління на потреби та забезпечення інтересів об'єктів управління.

Таким чином, узагальнюючи результати, отримані в процесі зіставлення класичних і неklasичних концепцій державно-правової організації системи державного управління, можна зробити такі висновки. По-перше, незважаючи на всі відмінності у тлумаченні структури та методів діяльності системи державного управління, практично всі теоретики визнають як основну її ціль — забезпечення точної, ефективної, швидкої та адекватної реалізації управлінських рішень. Іншими словами, сутність і основне призначення органів державної влади в системі державного управління полягає у прийнятті необхідних і компетентних рішень, а також забезпеченні їх належного виконання. Проте, зазначена ціль може реалізовуватися завдяки різним типам побудови управлінської системи. У цьому плані можна виокремити класичну та неklasичну моделі. Основними властивостями класичного підходу організації системи державного управління є: а) раціональна побудова всіх відносин як усередині системи державного управління, так і між системою управління в цілому та оточуючим її соціальним, економічним та політичним середовищем; б) якомога більш чітке розмежування всіх управлінських функцій усередині системи управління; в) однозначна нормативна регламентація всіх управлінських дій; г) передбачуваність, імперсональність та можливість кількісної оцінки будь-яких дій управлінських органів чи їх елементів; д) політична нейтральність системи державного управління, яка, крім іншого, передбачає наявність такої інстанції, яка б визначала для управлінської системи загальні завдання та цілі, і тим самим не дозволяла б їй набути ознак самодостатності. Утім, зміна суспільних відносин і трансформації всередині сучасних систем державного управління зумовили потребу в переосмисленні цих положень і розробці нових державно-правових підходів до організації державного управління в сучасних умовах.

Література

1. Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на сучасному етапі державотворення // Правова держава: Щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2005. — Вип. 16. — С. 11.
2. Скрипнюк В. М. Організаційно-правове забезпечення діяльності системи державного управління в аспекті формування демократичної державної влади // Правова держава: Щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2003. — Вип. 14. — С. 198–199.
3. Политология. Наука о политике / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — К. — Х.: ХГПУ, 1999. — С. 164–165.
4. Цветков В. В. Бюрократична деформація свідомості державних службовців та боротьба з бюрократизмом // Правова держава: 36. наук. праць. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1998. — Вип. 9. — С. 137.
5. Fry B. R. Mastering Public Administration. From Max Weber to Dwight Waldo / B. R. Fry. — Chatham: Chatham House Publishers, Inc., 1989. — P. 31.
6. Fry B. R. Там само. — P. 37.
7. West W. F. Controlling the Bureaucracy. Institutional Constraints in Theory and Practice / W. F. West. — N.Y.: M.E.Sharpe, 1995. — P. 6–14.
8. Fry B. R. Там само. — P. 226.

Досліджено різні теоретико-методологічні підходи до вирішення проблеми державно-правової організації системи державного управління. Компаративний аналіз класичних і некласичних моделей організації системи державного управління вказує на об'єктивні зміни суспільних відносин, які потребують розробки нових державно-правових стратегій здійснення управлінської діяльності.

Исследованы различные теоретико-методологические подходы к разрешению проблемы государственно-правовой организации системы государственного управления. Компаративный анализ классических и неклассических моделей организации системы государственного управления указывает на объективные изменения общественных отношений, которые требуют разработки новых государственно-правовых стратегий реализации управленческой деятельности.

The investigations of various theoretical and methodological approaches to the solution of a problem of state-and-legal organization of state management system has been made. The comparative analysis of classical and not classical models of the state management system organization, specifies objective changes of the public relations, which require the development of new state-and-legal strategy of administrative activity realization.

Надійшла 25 січня 2011 р.

ПОНЯТТЯ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СУЧАСНІЙ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІЙ ТЕОРІЇ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 49–53

У сучасній державно-правовій науці існують різні підходи до визначення поняття державного контролю господарської діяльності, а також його основних форм.

Проблеми державного контролю як специфічної правової форми діяльності органів державної влади у процесі регулювання суспільних відносин (у тому числі і господарської сфери) належать до групи найважливіших проблем цілого ряду державно-правових дисциплін, які досліджують державний контроль чи то з позицій юриспруденції, чи державного управління і менеджменту, чи соціальних наук. Дійсно, значущість наукового державно-правового аналізу поняття та форм державного контролю впливає бодай з того, що поза функціонуванням цієї підсистеми державного управління унеможливується реалізація цілого ряду базових функцій держави. Причому з огляду на те, що сам державний контроль є складним і багатовимірним явищем, ми маємо всі підстави виокремити таку його форму (відповідно до критерію об'єкта даного контролю), як державний контроль у сфері господарської діяльності.

Актуальність дослідження поняття та форм державного контролю у сфері господарської діяльності зумовлюється кількома причинами, серед яких доцільно відмітити найважливіші. По-перше, у загальнотеоретичному аспекті у сучасній державно-правовій науці співіснують кілька відмінних теоретико-методологічних підходів не лише щодо виокремлення тих чи інших форм державного контролю господарської діяльності, а й щодо визначення самого цього поняття. Очевидно, що залежно від того, як саме тлумачитиметься поняття державного контролю господарської діяльності напряму залежить і те, які саме форми цієї діяльності ми можемо і повинні виділяти у процесі контрольної діяльності уповноважених органів державної влади, їх посадових і службо-

вих осіб. У цьому плані експлікація змісту поняття державного контролю господарської діяльності є актуальним і важливим завданням сучасної державно-правової науки. По-друге, необхідно наголосити на тому, що розвиток сучасного законодавства в галузі регулювання контрольної діяльності органів державної влади неможливий поза чітким розумінням змісту й специфіки тих форм державного контролю, які власне і повинні встановлюватись і забезпечуватись на законодавчому рівні. З цього погляду державно-правова наука має стати надійною основою для триваючих в Україні правотворчих процесів. Це положення всебічно аргументує В. Тацій [1]. Повністтю консолідуючись з позицією цього визнаного вітчизняного дослідника слід відмітити, що його аргументи мають значущість не лише стосовно юридичної науки в цілому, але й щодо окремих напрямів юридичних досліджень, які пов'язані з галузевою правотворчістю. По-третє, не можна обійти увагою те, що загальна систематизація форм державного контролю господарської діяльності передбачає наявність чіткої концептуальної основи, яка б дала можливість виокремити спільні і специфічні властивості для певних форм державного контролю господарської діяльності. У цьому сенсі гранично важливим і актуальним у науковому плані видається вивчення критеріїв класифікації форм державного контролю в означеній сфері, які, у свою чергу, дають змогу представити процес взаємодії окремих форм державного контролю як цілісну систему, що забезпечує реалізацію суспільно значущих завдань, сприяє належному функціонуванню держави і підтримує режим законності в державі і суспільстві.

Отже, ставлячи на меті аналіз поняття та форм державного контролю господарської діяльності у сучасній державно-правовій науці, ми повинні вирішити такі завдання: а) охарактеризувати основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття державного контролю господарської діяльності; б) встановити та проаналізувати зміст форм державного контролю господарської діяльності; в) висвітлити законодавчі основи контрольної діяльності органів державної влади у сфері господарських відносин.

Для висвітлення окресленої вище проблематики, необхідно зробити кілька зауважень загального методологічного характеру. Аби висвітлити форми державного контролю господарської діяльності, необхідно насамперед зафіксувати, який саме сенс вкладається в це поняття. Наразі, незважаючи на наявність доволі широкого спектру наукових державно-правових дефініцій поняття державного контролю, можна вказати на певне усталене теоретичне сприйняття цієї діяльності як сукупності юридично значущих процедур, здійснюваних уповноваженими органами виконавчої влади міжвідомчої компетенції, щодо перевірки відповідності фактичного стану впорядкованості господарських відносин за участю не підпорядкованих господарюючих структур правовим розпорядженням із поєднанням та комбінуванням чинників виробництва, встановленням фактів правопорушень та вжиттям адекватних одержаному результату заходів коригування з метою забезпечення балансу між загальнодержавними та приватними інтересами в економічній сфері, сфері економічної безпеки та реалізації конституційного права на підприємництво. Фактично наведена дефініція спирається на експлікацію змісту поняття “контрольної функції держави”, що має універсальний характер і несе в собі як позитиви, так і породжує конкретні запитання. З цим пов’язане наступне методологічне уточнення, яке має бути зроблено.

Річ у тім, що функціональне призначення державного контролю та особлива правова форма, у якій він реалізується, дають можливість виокремити так звані “широке” та “вузьке” розуміння поняття “державний контроль господарської діяльності”. У даному випадку цілком виправдано провести теоретичну паралель з аналізом поняття “державне управління”, яке всебічно досліджує А. Волощук [2]. Дійсно, критерієм розмежування таких підходів може бути як сутність діяльності, так і об’єкт контролю. У широкому розумінні державний контроль господарської діяльності постає як функція державного управ-

ління, яка є визначальною чи однією з основних у діяльності того чи іншого державного органу, повноваження якого обмежуються певною системою правовідносин. Сюди можна віднести діяльність будь-яких органів державного управління, що здійснюється з метою контролю дотримання суб’єктами господарювання норм чинного законодавства, технічних і технологічних стандартів у сфері господарювання. Відповідно до чого перелік форм та методів діяльності цих контролюючих структур є достатньо широким. На відміну від цього, у вузькому розумінні державний контроль господарської діяльності розвивається як самостійна процесуальна форма діяльності органів державної виконавчої влади, яка відзначається однорідністю процедур здійснення, типовою структурою, є самостійним провадженням у структурі адміністративного процесу України. У цьому сенсі, досліджуючи питання контролю, сучасні вітчизняні і зарубіжні вчені характеризують контроль як з позицій правової форми в цілому, так і процесуальної форми здійснення.

Усталене у державно-правовій науці вжиття поняття “форма” передбачає, що воно, з одного боку, зовнішньо відображає внутрішній зміст того чи іншого явища, а з другого боку — є нормативно визначеною і закріпленою на законодавчому рівні. З огляду на це, під правовою формою державного контролю часто розуміють спосіб об’єднання відповідних органів та установ з метою здійснення державного контролю у тій чи іншій сфері. Утім, насправді, такий підхід видається доволі суперечливим, адже він породжує більше питань, ніж їх вирішує. Так, наведене визначення скоріше надає загальний опис взаємодії, ніж контролю, що істотно ускладнює можливість встановлення між формою контролю та змістом контрольної діяльності особливостей зовнішньої форми відтворення. У цьому сенсі, на наше переконання, слід радше підтримати положення про те, що правова форма контролю є передбаченою нормами права та віднесеною законом до компетенції суб’єктів державного контролю цілісною сукупністю пов’язаних підставою та поставленою метою заходів, спрямованих на одержання, збирання, перевірку, аналіз, оцінювання, обробку, зберігання відомостей для встановлення відповідності об’єкта контролю заданим параметрам, виявлення та усунення відхилень від них, а також підстави та порядок (процедури) здійснення цих заходів. Такий підхід дає можливість виокремити матеріальну правову форму контролю (вона являє собою сукупність передбачених правовими нормами повноважень суб’єкта контролю

та/або обов'язків підконтрольних суб'єктів, які дають змогу реалізувати контрольну функцію) та процесуальну правову форму (маються на увазі підстави та порядок здійснення контрольних заходів, тобто контрольне провадження). Виходячи з цієї теоретичної настанови Ю. Битяк та В. Зуй до форм контролю відносять ревізію і перевірку [3]. Щоправда деякі дослідники, крім зазначених форм, виокремлюють ще й інспектування, обстеження, нагляд, спостереження, огляд, рейди, які відрізняються між собою засобами державного чи громадського впливу на підконтрольні органи, а також на осіб, що не дотримуються державної і суспільної дисципліни [4]. Також до форм контролю часто відносять витребування звітів, аналіз інформаційних матеріалів, звітів, повідомлень, застережень, а також аудит, експертизи, координацію діяльності підконтрольних, розгляд скарг, заяв [5].

Практично усі ці форми державного контролю можемо знайти і шляхом формально-логічного аналізу чинного законодавства України. Зокрема, у ньому визначено такі форми державного контролю, як перевірки, ревізії, огляди, обстеження та інші дії, які здійснюються планово чи позапланово. Про те, що державний контроль здійснюється шляхом проведення перевірок та/чи обстежень, вказують норми законів України "Про пожежну безпеку", "Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами", "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення". Закон України "Про державну контрольно-ревізійну службу" зазначає також і про державний фінансовий аудит та інспектування у формі ревізії (планової та позапланової).

Таким чином, завдяки аналізу наявних у сучасній державно-правовій науці підходів до визначення форм державного контролю господарської діяльності можна дійти таких висновків. По-перше, недостатньо аргументованою залишається позиція деяких дослідників, які серед форм контролю виокремлюють попередній, поточний та наступний контроль; зовнішній і внутрішній, загальний та спеціальний, санітарний; фінансовий; господарський тощо. Адже все перелічене можна віднести до видів контролю, оскільки вони не відображають зовнішнього вияву конкретних контрольних дій, що є притаманним сутності категорії "форма". Зазначені види контролю можна класифікувати залежно від об'єкта, предмета чи суб'єкта контролю, часу застосування, мети здійснення тощо. По-друге, державний контроль розглядається у наведе-

них джерелах по-різному, в одному — як форма діяльності держави, в іншому — як функція державного управління. По-третє, контроль як процесуально-правову форму діяльності органів державної виконавчої влади необхідно відмежовувати від ряду пов'язаних (суміжних) із ним понять: нагляд, аудит, моніторинг, облік. Свого часу на цю проблему чітко вказував Л. Коваль [6]. На нашу думку, його аргументи не втратили своєї значущості і до сьогодні. По-четверте, іноді має місце змішування понять форм контролю та методів його здійснення. При цьому обидві категорії штучно зводяться до дій суб'єкта контролю, у тому числі шляхом визначення співвідношення таких схожих із контролем понять, як "моніторинг", "облік" чи "аудит". Це спричиняє появу вельми широкого спектру форм контролю, у зв'язку з чим нині часто зазначають, що моніторинг, який на практиці дедалі ширше застосовується, є лише різновидом контролю, а не його самостійною формою [7]. Застосування моніторингу пов'язують із відстеженням ситуації чи процесу у сфері управлінської діяльності, впливу прийнятих управлінських рішень, правових актів на суспільні відносини. Так само видається недоречним асоціювання державного контролю й аудиту, оскільки останній, відповідно до положень Закону України "Про аудиторську діяльність", являє собою перевірку публічної бухгалтерської звітності, обліку первинних документів та іншої інформації щодо фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання з метою визначення достовірності їх звітності, обліку, його повноти і відповідності чинному законодавству та встановленим нормам. За своєю природою та сутністю аудит є протилежним державному контролю у тому, що аудит проводиться добровільно, не систематично і не планово, здійснюється недержавними структурами та не передбачає примусу. Так само не можна асоціювати державний контроль і з обліком, який також є надто широким поняттям і використовується у різних сферах, адже облік як такий — це здійснюваний під час управлінської діяльності процес збирання і фіксації даних, що являють інтерес (виражених, як правило, кількісними показниками), які після цього можуть бути використані в наступних управлінських циклах, у тому числі для здійснення контролю.

Водночас у сучасних державно-правових дослідженнях щодо співвідношення контролю та нагляду можна виокремити кілька ключових положень і напрямів: а) контроль тлумачиться як родове поняття, а нагляд — як похідне [8];

б) головна риса, яка відрізняє контроль від нагляду, — це те, що контролюючий орган має право втручатися в оперативну діяльність підконтрольного об'єкта (іноді аж до підміни собою керівного органу), а також те, що контролюючі органи мають право самостійно притягувати винних до юридичної відповідальності; в) обґрунтовується положення про наявність нерозривного взаємозв'язку контролю та нагляду. Таким чином, робиться висновок про те, що контроль містить у собі нагляд за законністю і доцільністю діяльності, а також її оцінку з правових, наукових, соціально-політичних, організаційно-технічних позицій. Проте в багатьох випадках заради забезпечення свободи громадян, виконання обов'язків підприємствами та організаціями контрольні повноваження суб'єктів влади обмежуються — їм надається можливість здійснювати лише нагляд. А коли між контролюючим суб'єктом і підконтрольним об'єктом відсутня організаційна підпорядкованість, зведення контролю до нагляду потрібне для запобігання втручанню в оперативну діяльність суб'єктів влади, які не відповідають за її наслідки [9]. Водночас, на підставі зазначеного робиться дещо інший висновок, коли сутність державного контролю вбачається у здійсненні обліку і перевірки того, як контрольований об'єкт виконує покладені на нього завдання і реалізує свої функції. Натомість нагляд тлумачиться як здійснення спеціально уповноваженими органами цільового спостереження за станом законності, фіксації його порушень і вжиття заходів щодо притягнення порушників до відповідальності [10]. Підтримуючи позицію В. Авер'янова стосовно основної риси, яка відрізняє контроль від нагляду — наявність права контролюючого органу втручатися в оперативну діяльність підконтрольного об'єкта, — слід зазначити, що у сфері господарської діяльності для перевірки дотримання суб'єктом господарювання загальнообов'язкових правил застосовується саме державний контроль. Про нагляд у зазначеній сфері доцільно говорити лише відносно діяльності прокуратури.

Наразі у чинному законодавстві контрольні дії таких контролюючих органів, як санітарно-епідеміологічні служби, пожежні інспекції характеризуються поняттям “нагляд”. Аналогічний підхід щодо характеристики діяльності державних органів із захисту прав споживачів закріплено у Декреті Кабінету Міністрів України “Про державний нагляд за додержанням стандартів, норм і правил та відповідальність за їх порушення”. Синонімічне використання зазначених термінів має місце у тексті інших нормативно-правових актів.

Аналіз безпосередніх форм і методів проведення державного санітарного, пожежного та інших зазначених видів нагляду (як вони іменуються у чинному законодавстві) дає можливість стверджувати, що мова йде саме про контроль, тоді як поняття “нагляд” вживається лише як синонім. Намагання їх розвести у теоретичному аспекті, на нашу думку, пов'язане з тим, що зміст терміну “контроль” підкреслює управлінську природу діяльності (незалежно від предмета спрямованості), тоді як поняття “нагляд” несе переважно юридичне навантаження через пов'язаність його насамперед із діяльністю такого державного незалежного органу, як прокуратура. Утім, цілком очевидно, що паралельне вживання понять “контроль” і “нагляд” у чинному законодавстві є не лише недостатньо аргументованим, а й небезпечним.

Головною причиною подібної невизначеності щодо співвідношення понять державного контролю і нагляду є, на наше переконання, намагання узагальнити форми контролю у його широкому і вузькому розумінні. Наприклад, державні органи, на які покладено виконання функції контролю в одному із напрямів державної діяльності, застосовують з метою виконання покладених на них завдань набір різноманітних прийомів та способів (методи діяльності), а форми контролю, що виокремлюються як у законодавстві, так і в наукових дослідженнях, іноді отримують свою назву за назвою методу, покладеного в їх основу; але це не дає їх зовнішньому вираженню самостійності. У такій ситуації доцільно виокремлювати правові засоби досягнення цілей контрольної діяльності. Такі засоби можна поділити на: спеціалізовані, спеціальні і комплексні [11].

Отже, підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можемо стверджувати, що формою державного контролю у сфері господарської діяльності слід назвати зовнішній вияв юридично значущих процедур контрольної діяльності. Основними формами державного контролю у сфері господарської діяльності є правові форми, враховуючи юридичну значущість тих дій, зовнішній вияв яких характеризує певна форма, що проявляється у правових наслідках їх здійснення. До таких форм можна віднести ревізії та перевірки. Державні органи, на які покладено виконання функції контролю в одному із напрямів державної діяльності, застосовують з метою виконання покладених на них завдань набір різноманітних прийомів та способів (методи діяльності), а форми контролю, що виокремлюються як у законодавстві, так і в наукових дослідженнях, іноді отримують

ють свою назву за назвою методу, покладеного в їх основу, але це не дає їх зовнішньому вираженню самостійності. Разом із тим, найчастіше у рамках здійснення контролю у сфері господарської діяльності застосовуються перевірки, різновидами яких є планові та позапланові перевірки.

Література

1. Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на сучасному етапі державотворення // Правова держава: Щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2005. — Вип. 16. — С. 10–18.
2. Волощук А. М. Концептуальні підходи до визначення змісту поняття державного управління // Держава і право: 36. наук. праць. Юрид. і політ. науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. — Вип. 17. — С. 185–193.
3. Адміністративне право України: Підручник. / За ред. Ю. П. Битяка. — К.: Юрінком Інтер, 2005. — С. 206.
4. Шорина Е. В. Контроль и проверка исполнения — важные средства укрепления государственной дисциплины. — М.: Знание, 1978. — С. 15.
5. Залюбовська І. К. Організаційно-правові засади державного контролю в Україні. — О.: Юрид. л-ра, 2003. — С. 13.
6. Коваль Л. В. Адміністративне право: Курс лекцій. — К.: Вентурі, 1996. — С. 26.
7. Виконавча влада і адміністративне право / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. — К: Вид. Дім "Ін-Юре", 2002. — С. 433.
8. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За ред. В. Б. Авер'янова. — К.: Факт, 2003. — С. 346.
9. Бахрах Д. Н. Административное право России: Учеб. для вузов. — М.: НОРМА, 2002. — С. 40.
10. Колпаков В. К. Адміністративне право України: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 524.
11. Административное право: Учебник. / Под ред. Ю. М. Козлова, Л. Л. Попова. — М.: Юрист, 2002. — С. 285.

Завдяки критичному аналізу і зіставленню окремих методологічних способів інтерпретації значення систематизації форм державного контролю господарської діяльності можна схарактеризувати їх роль для побудови ефективної системи державного управління.

Критический анализ и сопоставление отдельных методологических способов интерпретации значения систематизации форм государственного контроля хозяйственной деятельности позволяет охарактеризовать их роль для построения эффективной системы государственного управления.

Critical analysis and comparison of some methodological ways of interpretation the value of systematization of forms of state control of economic activity can characterize their role in building effective governance.

Надійшла 26 січня 2011 р.

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ВИЩОЮ ОСВІТОЮ: ЗМІСТ І СПОСОБИ ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 54–58

Спосіб правового розв'язання ряду проблем системи управління вищою освітою залежить від визначення ролі державно-правового забезпечення при реформуванні системи управління вищою освітою в Україні у процесі реалізації цінностей і принципів сучасної демократичної, правової і соціальної держави. Дослідження державно-правового змісту процесу реформування системи управління освітою, визначення його цілей дає можливість сформулювати науково-практичне обґрунтування напрямку реформ у зазначеній сфері.

Реформування системи управління вищою освітою складний і багатовимірний процес, який на сьогодні є одним з найважливіших предметів дослідження цілого ряду дисциплін, серед яких провідне місце належить державно-правовим наукам, і зокрема — науці державного управління та юридичній науці. Подібна увага до зазначеної проблеми викликана тим, що в умовах стрімкого розвитку всіх без винятку суспільних відносин, прискорення соціальних процесів, особливої ваги набуває освітній фактор, який дає змогу людині не лише адаптуватись до оточуючого її суспільного середовища, а й ефективно функціонувати в соціумі, здійснювати свої права, свободи та обов'язки. У цьому сенсі для будь-якої сучасної держави управління освітою є не лише одним з ключових напрямів її діяльності, а й є предметом наукових досліджень, які покликані сформувати надійну теоретичну і методологічну основу для управління системою вищої освіти, а також у цілому ряді випадків — як це спостерігається в Україні — для її реформування. Серед чималої кількості проблем, які постають у ході реформування системи вищої освіти в Україні, можна виокремити таку групу, як державно-правові проблеми, які до певної міри синтезують у собі цілий спектр питань і пов'язані з державним фінансуванням системи вищої освіти, її матеріальним, технічним, організаційним, інформаційним, юридичним забезпеченням. У процесі їх розв'язання визначальну роль відіграє право, яке завдяки своєму

нормативному впливу на дані суспільні відносини утворює специфічні моделі функціонування системи вищої освіти, а також механізми управління її розвитком.

Актуальність звернення до зазначеної проблеми пояснюється кількома причинами. По-перше, необхідно наголосити на тому, що в сучасних умовах саме держава виступає головним суб'єктом регулювання системи вищої освіти, оскільки без втручання держави (у плані її фінансового і матеріально-технічного забезпечення) ця система не може якісно розвиватись і реалізовувати у повному обсязі покладені на неї завдання. Разом з тим, як відносно самостійна галузь суспільних відносин, система вищої освіти потребує певної автономності, яка також забезпечується державою через розробку відповідних законодавчих та інших нормативно-правових актів. Таким чином, ставлячи за мету реформування системи вищої освіти в Україні, з необхідністю постають питання державно-правового забезпечення цього процесу. По-друге, декларований Україною на найвищому правовому і державному рівні рух у напрямі побудови сучасної європейської правової і соціальної держави актуалізує потребу реформування системи вищої освіти, яка нині ще й досі функціонує за старими зразками і моделями, які вже не відповідають умовам глобалізованого світу. Очевидно, що цей процес реформування має не лише практичну, а й теоретичну складову, оскільки їй, на наше переконання, має належати

першість, адже запорукою успішності будь-яких державно-правових реформ в освітній сфері є саме їх науково-теоретична обґрунтованість. В іншому ж разі матимемо лише сукупність хаотичних дій, які можуть не тільки не поліпшити стан вищої освіти в Україні, а навіть навпаки — погіршити і зруйнувати ті позитиви, які вона має. По-третє, загальні трансформації системи соціального законодавства в Україні включають у себе відповідну законотворчу діяльність в освітній сфері, адже наразі не викликає сумніву, що чимала кількість законів, які регулюють відносини в Україні, не просто застаріли, але й вимагають фундаментального перегляду з позицій нормативної імплементації у них нових гуманістичних цінностей і принципів. Цей процес нерозривно пов'язаний з визначенням основних державно-правових проблем управління системою вищої освіти в Україні, а отже робить значущим та актуальним наукові дослідження цих питань.

Таким чином, маючи на меті дослідити головні державно-правові проблеми реформування системи управління вищою освітою в Україні, ми повинні вирішити такі конкретні завдання: а) охарактеризувати основні державно-правові завдання управління розвитком освіти на сучасному етапі, б) обґрунтувати визначення поняття державно-правового механізму управління системою вищої освіти, в) запропонувати способи розв'язання державно-правових проблем управління розвитком системи вищої освіти в Україні.

На думку переважної більшості вітчизняних дослідників проблем державно-правового управління освітою, незаперечним фактом є те, що освіта — це джерело добробуту кожної людини. У цьому аспекті великого значення набуває можливість доступу всіх прошарків населення України до якісної і сучасної освіти. Не випадково, характеризуючи взаємодію органів управління освітою та громадянського суспільства, вітчизняні фахівці зазначають, що розвинене громадянське суспільство потребує створення такої ж розвинутої національної інфраструктури для захисту якості, рівності, доступності та ефективності освіти [1]. З цієї причини одним із найголовніших завдань розвитку освіти на сучасному етапі державотворення і правотворення в Україні є державно-правове реформування системи управління освітою. Дійсно, якщо погодитись з позицією, що управління освітою — це самостійна система загальної структури педагогічної діяльності, що відіграє найважливішу роль у розвитку суспільства, то тоді стає зрозумілою роль держави у цьому процесі, адже однією з головних

елементів реалізації її соціальної функції є ніщо інше, як гарантування стабільного розвитку системи вищої освіти, її нормативне забезпечення, а також створення умов для громадян і суспільства в цілому у сфері здобуття освіти та постійного підвищення свого освітнього рівня [2].

З цієї позиції державне управління освітою передбачає оптимізацію державних управлінських структур, децентралізацію управління; перерозподіл функцій та повноважень між центральними місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та навчальними закладами; перехід до програмно-цільового управління; поєднання державного і громадського контролю; запровадження нової етики управлінської діяльності, що базується на принципах взаємоповаги, позитивної мотивації; прозорість розроблення, експертизи, апробації та затвердження нормативно-правових документів; створення систем моніторингу ефективності управлінських рішень, їх впливу на якість освітніх послуг на всіх рівнях; організацію експериментальної перевірки та експертизи освітніх інновацій; впровадження новітніх інформативно-управлінських і комп'ютерних технологій; демократизацію процедури призначення керівників навчальних закладів, їх атестації; удосконалення механізму ліцензування, атестації та акредитації навчальних закладів; підвищення компетентності управлінців усіх рівнів; більш широке залучення до управлінської діяльності талановитої молоді, жінок. Основні положення, які регламентують процеси державного управління освітою, викладені в законах України: “Про освіту”, “Про професійно-технічну освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про позашкільну освіту”, “Про дошкільну освіту”, “Про вищу освіту”.

Як доводив відомий російський дослідник В. Афанасьєв, механізмами управління освітою є ті практичні заходи, засоби, важелі, стимули, завдяки яким органи державного управління впливають на суспільство з метою досягнення цілей, що стоять перед ними, та для виконання поставлених завдань, а отже механізми управління освітою виконують важливу посередницьку роль між суспільними процесами, що відбуваються об'єктивно, і суб'єктивною практикою людей, а також є знаряддям системи управління щодо впливу на суспільство [3]. Водночас під механізмами соціального управління розуміють спосіб організації та функціонування управління, який виражається у висуванні обґрунтованих цілей, створенні й розвитку керуючої системи, що має здійснювати в ході управлінського процесу досяг-

нення цілей [4]. Отже можна стверджувати, що в галузі освіти (і зокрема — вищої освіти) механізм управління являє собою процес узгодженого впливу суб'єктів управління на галузь освіти, а також застосування певної послідовності відповідних процедур та інструментів, що забезпечують перехід від старого до нового стану з метою поставлених цілей. Це означає, що вибір механізмів державного управління в системі вищої освіти залежить від стратегічних і тактичних цілей держави у сфері соціальної політики [5]. Серед стратегічних цілей потрібно, на нашу думку, виділити: наповнення реформ, які проводяться у вищій школі, соціальним змістом; розвиток демократичних засад, реалізацію прав людини щодо здобуття вищої освіти; активізацію соціальної ролі держави, відпрацювання механізму взаємодії держави і суспільства в соціальній сфері; створення можливостей для реалізації здібностей людини; оптимізацію ситуації на ринку освітніх послуг; розвиток інфраструктури системи вищої освіти. Щодо тактичних цілей, то вони пов'язані з вирішенням цілого спектру соціальних питань, як-от: підвищення заробітної плати працівникам вищої школи, надання адресної допомоги громадянам, яким вона потрібна, стимулювання зайнятості, запобігання соціальній деградації тощо.

Отже, державне управління в цілому є динамічною системою, спрямованою на збалансований розвиток суспільства в рамках окремо взятої держави або її територіальних утворень на основі адекватної зміни структури й механізму діяльності відповідно до змін у соціально-економічній ситуації. Стосовно змісту державного управління вищою освітою, то сутність цієї категорії формується, виходячи з економічної та соціальної складових. Враховуючи те, що освіта, по суті, спочатку соціальний процес, і тільки потім економічний, необхідно приділяти увагу саме соціальній суті і значущості освіти та державного управління ним. У цьому плані не можна не погодитись з аргументами В. Боброва, О. Падалки, які зазначають, що зусилля вчених і державних органів управління нині зосереджені на розробці проекту інноваційної моделі структурної перебудови економіки України і механізму її впровадження, що передбачає забезпечення “провідного місця у створенні перспективної програми соціально-економічного розвитку країни у вищій освіті і підготовці на сучасному рівні науки і нових технологій висококваліфікованих фахівців” [6].

З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що визначальною державно-правовою про-

блемою у реформуванні управління освітою є насамперед забезпечення тісного співробітництва органів державного управління освітою всіх рівнів, навчально-виховних закладів, громадського самоврядування та піднесення їх відповідальності у межах повноважень; створення цілісної системи управління освітою, якій були б властиві гнучкість, демократизм, динамізм, мобільність, здатність до самоорганізації. На підтвердження цього положення можна навести думку Н. Нижник та Р. Ільєсова, які доводять, що управління освітою має бути спрямованим на організацію та забезпечення оптимальних умов функціонування освітньої галузі, створення системного механізму її саморегуляції на загальнонаціональному, регіональному, місцевому рівнях та в навчально-виховних закладах [7]. Тобто у нових економічних умовах освітяни покликані вчитися діяти й розвиватися, використовуючи різні джерела фінансування, поєднувати різні рівні бюджетів для задоволення попиту різноманітних замовників освіти. Фактично на сьогодні у сфері державного управління вищою освітою постали такі конкретні проблеми: невідповідність наявної структури потребам ринкової економіки; зменшення, недостатність та нестабільність фінансування системи освіти; недостатня придатність знань і умінь, набутих у системі освіти, для застосування в ринковій економіці; неповноцінність механізмів контролю й відсутність гарантій якості освіти; посилення тенденцій нерівноправності в здобутті освіти [8].

Соціальна значущість державного управління полягає у створенні і підтримці соціальної інфраструктури, яка, у свою чергу, забезпечує економічний розвиток країни. Останніми роками в основних нормативно-правових актах Української держави, пов'язаних з розвитком і модернізацією системи вищої освіти, проголошується необхідність переходу до державного регулювання вищої освіти. Так, у Концепції Державної програми розвитку освіти на 2006–2010 рр. передбачалось вирішення таких завдань, як: формування якісної та конкурентоспроможної робочої сили на ринку праці, створення умов для ефективної освітньої діяльності через формування необхідного ресурсного забезпечення, посилення ролі університетів як осередків інтеграції системи вищої освіти у європейський і світовий освітній простір. Водночас, передбачався перехід до нової моделі управління освітою, яка мала стати реальним механізмом дієвої суспільної участі у розвитку освіти. Однак ані у цій концепції, ані в інших нормативно-правових ак-

тах суть державного регулювання системи вищої освіти однозначно не була визначена, адже під державним регулюванням вищої освіти як правило мається на увазі перехід вищих навчальних закладів на договірну основу із засновниками і органами управління вищої освіти. Подібний зсув акцентів у державному управлінні освітою відображено і на науковому рівні. Зокрема, існує думка, що нині змінюються функції державних органів управління освітою, які поступово перетворюються на замовника і споживача [9]. Не викликає сумніву, що без лібералізації сфери вищої освіти, реальної трансформації державного управління у регулювання розвиненої системи вищої освіти бути не може. Однак при цьому не можна забувати про те, що нині процес лібералізації вищої освіти ще не осмислений належною мірою ані державною владою в Україні, ані громадянами. Насправді, функціонування вищої освіти істотно відрізняється від ринкового механізму в комерційному секторі. У сфері вищої освіти мотиваційні процеси у суб'єктів пропозиції вищої освіти інші, ніж максимізація прибутків. Для держави мотив розвитку вищої освіти — це насамперед соціальний ефект і конкурентоспроможність, параметром яких є індекс розвитку людини. Для безпосередніх же учасників освітнього процесу ця мотивація визначається соціальним статусом, креативними і пізнавальними цінностями. Таким чином, у системі вищої освіти можлива й необхідна лібералізація у формі роздержавлення, тобто звільнення освітніх установ будь-якого типу від детального планування і всеосяжного контролю за освітніми процесами з боку відомчих органів державного управління. Необхідність цього давно осмислена у термінах: переходу до державного регулювання вищої освіти замість адміністративного управління освітою; державно-суспільного управління освітою; демократизації і децентралізації вищої освіти; запровадження програмно-цільових форм управління освітою; розвитку вищої освіти як відкритої державно-суспільної системи.

Необхідність лібералізації вищої освіти визначається ситуацією, що склалася в системі вищої освіти України, наявністю кризових явищ у ній, які значною мірою породжені неефективністю діяльності відомчого органу державного управління освітою. З іншого боку, лібералізація вищої освіти можлива на основі тих переваг, які відрізняють вищу освіту від інших сфер і галузей. Насамперед, це стосується вищої кваліфікації кадрового потенціалу в освіті

порівняно з іншими галузями, високих внутрішніх ціннісних орієнтацій людей, зайнятих у сфері вищої освіти, пов'язаних з можливостями самовираження і самореалізації. Детальний аналіз змісту більшості сучасних концепцій розвитку освіти показує, що на сьогодні державна стратегія поки не визначена і можна говорити лише про окремі напрями, окремі інновації в розвитку системи вищої освіти. У цьому сенсі, на нашу думку, саме відомчий підхід є тією перешкодою, яка заважає виробленню реальної, ефективної і значущої державної позиції щодо стратегії вищої освіти.

Таким чином, підбиваючи підсумок проведеного дослідження державно-правових проблем реформування управління системою вищої освіти в Україні, можна стверджувати, що для дійсної лібералізації вищої освіти в Україні необхідна модернізація самої моделі державного управління системою вищої освіти, тобто її трансформація в модель державного регулювання, що пов'язана з відмовою від жорсткого адміністративного управління системою вищої освіти. З огляду на це державне регулювання системи вищої освіти можна визначити як систему економічних, соціальних, правових, політичних і організаційних форм і методів дії держави на суб'єктів освітніх процесів, яка створює умови для реалізації ними тих цілей і завдань, які одночасно відповідали б як стратегічним інтересам держави, так і безпосереднім інтересам самих цих суб'єктів. Поєднання інтересів держави з інтересами всіх інших суб'єктів в освіті можливо на основі правового забезпечення процесу агрегації продуктів вищої освіти, коли держава отримує розвиток людського потенціалу, а громадяни — розвиток особистості, людський та інтелектуальний капітал.

Література

1. Майборода В., Луговий В., Крисюк С., Протасова Н., Майборода С. Всебічний розвиток освіти — примноження наукового та інтелектуального потенціалу суспільства // Україна: поступ у XXI ст. — К.: Вид-во УАДУ, 2000. — С. 188.
2. Луговий В. І. Проблема адаптації системи вищої освіти України до стандартів європейського освітнього простору // Вища освіта України. — 2006. — Т. 1: "Вища освіта у контексті інтеграції до європейського освітнього простору". — С. 123.
3. Афанасьєв В. Г. Человек в управлении обществом. — М.: Политиздат, 1977. — С. 234.
4. Державне управління, державна служба і місцеве самоврядування: Монографія / За ред. О. Ю. Оболенського. — Хмельницький: Поділля, 1999. — С. 65.

5. Реформування державного управління в Україні: проблеми та перспективи / За ред. В. В. Цветкова. — К.: Оріяни, 1998. — С. 36

6. Бобров В., Падалка О. Проблеми вищої освіти у створенні моделі інноваційно орієнтованої економіки // Вища освіта України. — 2004. — № 3. — С. 46.

7. Нижник Н., Ільясов Р. Проблеми вдосконалення управління народною освітою в Україні // Вісн. Укр. акад. держ. упр. — 1996. — № 3. — С. 29.

8. Загородній А. Європейська система забезпечення якості вищої освіти // Вища шк. — 2006. — № 4. — С. 15–22.

9. Тихонов А. Н., Абрамешин А. Е. Управление современным образованием: социальные и экономические аспекты. — М.: Вита-Пресс, 1998. — С. 37.

Державне регулювання системи вищої освіти можна визначити як систему економічних, соціальних, правових, політичних і організаційних форм і методів дії держави на суб'єктів освітніх процесів, яка створює умови для реалізації ними тих цілей і завдань, які одночасно відповідали б як стратегічним інтересам держави, так і безпосереднім інтересам самих цих суб'єктів.

Государственное регулирование системы высшего образования можно определить как систему экономических, социальных, правовых, политических и организационных форм и методов воздействия государства на субъекты образовательных процессов, создающей условия для реализации ими тех целей и задач, которые одновременно соответствовали бы как стратегическим интересам государства, так и непосредственным интересам этих субъектов.

Government regulation of higher education can be defined as a system of economic, social, legal, political and organizational forms and methods of the state on subjects of educational process, which creates conditions for the fulfillment of those goals and objectives, which are both suitable to both the strategic interests of the state, and the immediate interests of most of these entities.

Надійшла 28 січня 2011 р.

НГУЕНГ КУИНЬ МАЙ,

И. Н. АЛМАШИ

Межрегиональная Академия управления персоналом, г. Киев

РЕГИОНАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ ПРИНЯТИЯ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ И МОДЕРНИЗАЦИИ В ЕВРАЗИИ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 59–67

После падения “железного занавеса” в Евразии получили развитие субрегиональные группировки. Здесь идет поиск эффективного принятия решений по усилению регионального сотрудничества на рубежах цивилизаций. Региональное пространство там рассматривается как зона согласованных измерений и зона разногласий. Это предопределило политический интерес как к территориям, так и к пространственным связям, концептуализированным в различных проектах локальности, национального суверенитета, наднациональности, постнациональности.

Существует несколько способов классификации теорий принятия политических решений. Так, А. Дегтярев разделяет теории принятия политических решений с точки зрения их “холизма” или, напротив, “индивидуализма”, иначе говоря, с точки зрения того, оказывает ли решающее влияние на процесс принятия решений структура политической системы, или же ее отдельные элементы играют здесь значительную роль [1].

В англоязычной литературе ее процессуальный характер подчеркивается лишь введением слова “*process*” [2] в исследуемую категорию либо использованием причастия “*polycymaking*” [3]. В некоторых случаях можно отметить также вольно или невольно используемое авторами для подчеркивания процессуального характера принятия решений выражение “*policy-making process*” [4], хотя оно и выглядит тавтологическим. При таком подходе к классификации теорий принятия внешнеполитических решений различия между дескриптивными и нормативными теориями становятся менее важными. Таким образом, эти исследователи признавали, что трансформации могут подвергаться не только политические институты и актеры, участвующие в принятии решений, но и сам процесс принятия решений.

Аналогично отношения между агентом и структурой, иначе говоря, противоречия между

сторонниками холизма и индивидуализма в теории принятия решений также становятся менее значимы по мере признания способности к трансформации в процессе принятия решений как индивидуальных актеров и политических институтов, так и политических систем в целом. Основоположником бихевиористского подхода к изучению процесса принятия политических решений считается Г. Лассуэлл [5]. Г. Лассуэлл предполагал, что роль того или иного индивида в процессе принятия политических решений следует оценивать с учетом методологического багажа психологии и психоанализа.

На признании значимости обратной связи основывается теория политического цикла, предполагающая, что процесс принятия политических решений происходит в четыре замкнутых между собой этапа. На первом этапе обозначается политическая проблема, причем неважно, происходит ли это под влиянием общественного мнения, лоббистских структур или иным способом. На втором этапе проблема трансформируется в проект политического решения. На третьем этапе принятое решение претворяется в жизнь. Наконец, четвертый этап и представляет собой обратную связь, которая также может выражаться комбинацией изменений общественного мнения и позиций заинтересованных групп. Важно отметить, что по мере перехода от одного этапа к

другому трансформируются не только политические взгляды чиновников и политиков, непосредственно участвующих в принятии данного решения, но и позиции заинтересованных групп, а также общественное мнение.

К числу статических теорий принятия политических решений можно отнести и теорию рационального выбора, которая на протяжении целого ряда лет считалась одной из доминирующих не только в теории принятия политических решений, но и в социальных науках в целом. В основе этой теории лежат три посыла [6]. Во-первых, предполагается, что все актеры имеют статичный набор представлений относительно результатов тех или иных действий. Естественно, что этот набор представлений является субъективным, и различные актеры могут иметь разные представления о результатах одних и тех же действий. Во-вторых, актеры имеют также статичные представления о предпочтительности тех или иных последствий своих действий. В-третьих, они оптимизируют свои действия, выбирая те, которые, в соответствии с присущей данному актеру системой представлений, приведут к наиболее предпочтительному результату.

Теория групповой репрезентации не только рассматривает статичные заинтересованные группы в качестве основного объекта исследования в анализе процесса принятия политических решений; в рамках этой теории действует и неомарксистский подход, пытающийся сделать ее еще более статичной и рассматривать в качестве объекта исследования определенные классы, якобы играющие доминирующую роль в процессе принятия решений. Институциональный подход к процессу принятия внешнеполитических решений предполагает, что ни одно государство не может строить свою политику в целом, в том числе в отношении того или иного региона. Процесс принятия решений ограничен существующими международными режимами и институтами. Применительно к политике государства в отношении конкретного региона на первый план выходят региональные институты.

В связи с новой ролью восточноазиатских стран в мировом контексте особую актуальность приобретает проблематика, связанная с процессами модернизации и политической трансформации в регионе. Успешный экономический рост в этом незападном регионе мира заставляет задуматься о том, существуют ли объективные предпосылки для специфической восточноазиатской модели модернизации (как экономической, так и политической) и в чем состоят характерные чер-

ты и особенности страновых моделей (китайской, японской, корейской, сингапурской, тайваньской и др.).

Понятие системности в политике позволяет предложить несколько аналитических классификаций политических систем, которые делятся на классификации двух основных типов — эволюционные и морфологические [7]; они, в свою очередь, распадаются на линейные, бинарные и координатные [8]. По формам правления можно выделить авторитарно-тоталитарные и демократические политические системы, или авторитарный, плюралистический и тоталитарный типы политических систем; по типу политической культуры — англо-американскую, европейско-континентальную, доиндустриальную и частично индустриальную, а также тоталитарную политическую системы; народные, племенные, бюрократические, авторитарные, согласительные (конкурентные олигархии и плюралистические демократии), мобилизационные (популистская и элитистская) политические системы (классификация Ч. Эндрейна) и т. д.

При всей сложности различных классификаций политических систем классификация по формам правления и типам государственного устройства является наиболее простой и логичной. В такой классификации по объективным критериям выделяются теократические государства, а далее также тоталитарные, авторитарные и демократические. Разделение политических систем на тоталитарные, авторитарные и демократические идет как по объективным, так и по субъективным параметрам, что привносит в эту классификацию проблематику категории “двойных стандартов”.

При незначительных противоречиях между интересами государства (правительства) и интересами общества государство может квалифицироваться как современное национальное государство и как демократия, а при значительных (максимальных) противоречиях как тоталитарное государство. Таким образом, различие между тоталитарным и авторитарным государством состоит по степени противоречий между государственными и общественными интересами, причем в тоталитарном государстве такие противоречия принимают экстремальный характер. По сравнению с другими моделями государства в разных формах современной демократии (либерального и нелиберального, западного и незападного типа), различия между государственными и общественными компонентами национального интереса сведены к минимуму, но баланс их различен, в за-

висимости от того, о какой форме демократического правления идет речь.

Если приложить общие теоретические положения теории демократии к странам, то становится ясно, что в Восточной Азии существует наименьшая в Азии и Африке поляризация моделей правления, что, по-видимому, способствует формированию компромисса различных политических сил по поводу общего вектора политической и экономической модернизации региона.

Евразия, в которой проживает около 75 % мирового населения и на долю которой приходится около трех четвертей известных новых энергетических запасов, занимает осевое положение на геополитической карте мира. Здесь одна из ключевых позиций принадлежит Восточной Азии, которая стала самым динамично развивающимся регионом в современном мире. Темпы роста каждой из национальных экономик региона превосходят аналогичные темпы в США и странах ЕС. О грандиозных успехах, достигнутых странами региона, свидетельствуют следующие данные.

К 1950 г. это соотношение как бы перевернулось в обратной пропорции: если на Запад приходилось 56 % мирового валового продукта, то на Азию — всего лишь 19 %. Если при этом учесть разницу в численности населения развитого и развивающегося миров, станут очевидны огромные масштабы разрыва между ними.

В последующие десятилетия имела место тенденция к постепенному сокращению этого разрыва: уже в 1992 г. доля Азии в мировом валовом продукте возросла до 33 %, в то время как доля Запада сократилась до 45 %.

В 90-е годы минувшего и первые годы нынешнего века этот разрыв еще более сократился. Согласно прогнозам Института международного развития Гарвардского университета, сделанным уже после начала “азиатского кризиса” 1997 г., к 2025 г. на Азию придется 55–60 % общемирового валового продукта, а на Запад — всего лишь 20–30 %.

Однако некоторые эксперты утверждают, что уже сейчас на Азию приходится 60 % физического производства. Судя по складывающейся ситуации, в обозримой перспективе Азия останется одним из самых динамично развивающихся регионов земного шара. Четыре из 10 самых экономически развитых стран мира будут азиатскими. Это Япония, Корея, Китай и Индия.

По параметрам покупательской способности валовой внутренней продукт Восточной Азии уже больше, чем и США, и Европейского союза. В этой связи следует учесть, что увеличение

численности населения Китая и Индии наряду с негативными последствиями, связанными с демографическими, миграционными, экологическими и иными проблемами, может иметь своим следствием дальнейшее расширение масштабов их экономик, что сулит новые рынки для Японии и новых индустриальных стран. Этот момент будет иметь все возрастающее значение по мере сокращения относительных масштабов спроса в развитой зоне мира.

Об успехах восточно- и южноазиатских стран свидетельствует факт накопления ими огромных золотовалютных резервов. По имеющимся данным, объем этих резервов достиг около 2 трлн долларов. Здесь лидером является Япония с ее более чем 800 млрд долларов. За ней следует Китай, который аккумулировал более 400 млрд долларов, ежемесячно добавляя к ним по 10–15 млрд долларов. Даже Индия, в 1991 г. не имевшая ни цента, ныне может похвастаться 117 млрд долларов.

В рассматриваемом плане немаловажное значение имеет факт прогрессирующего сокращения периода, необходимого для удвоения объема национального дохода в расчете на душу населения. Великобритании на это понадобилось 58 лет (с 1780 г.), США 47 лет (с 1939 г.), Японии — 33 года (с 1880-х годов), Индонезии — 17, Южной Кореи — 11, Китаю — 10 лет. Такое экономическое процветание является результатом не просто введения свободно-рыночных отношений, но также правильного социального экономического выбора.

Доминантой, определяющей характер ситуации в регионе, является ориентированность большинства государств на широкомасштабные экономические реформы и наличие реальных предпосылок для их осуществления. В этой связи страны, выпадающие из общерегиональной тенденции стабильного и достаточно быстрого экономического развития, объективно находятся в менее выгодных условиях для полноценного включения в процесс тихоокеанского сотрудничества, в том числе в сфере формирования структур военной безопасности.

Страны Восточной Азии глубоко вовлечены в так называемую “новую экономику”, хотя они все еще отстают в этом плане от более развитых стран. В 1999 г. в восточноазиатской пятерке количество интернет-пользователей было вдвое меньшим, чем в Бразилии или Мексике, и составляло лишь 5 % от общего числа пользователей в Гонконге, Тайване и Сингапуре. И хотя рынок Интернета и мобильной связи рос в Восточной

Азии приблизительно на 40 % ежегодно, в Бразилии и Мексике он показывал рост в 50 %, что частично было вызвано более глубокими реформами и большей конкуренцией в секторах телесвязи этих стран. В широком ходу для этого явления используется такой термин, как “восточноазиатское экономическое чудо”.

В то же время необходимо учитывать, что особенность экономик всей Восточной Азии и ее место в глобальной экономике делают страны этого региона довольно уязвимыми перед возможными протекционистскими мерами со стороны ведущих мировых экономических держав. Немаловажную роль играет нехватка у большинства стран региона энергоресурсов. Несмотря на свою экономическую жизнеспособность, Восточная Азия пока продолжает оставаться в большой зависимости от внешних рынков сбыта своей продукции, а также от обеспечения энергетическими ресурсами, которые находятся, как правило, за пределами самого региона. По прогнозам компании “Тексако”, к 2010 г. спрос на нефть в Китае и остальной Азии должен возрасти в шесть раз по сравнению с Европой. Угрозу всеобщей безопасности представляют истощение природных ресурсов во многих странах, деградация окружающей среды, неконтролируемый рост населения.

В становлении и развитии экономики этих стран отчетливо прослеживались черты так называемого “догоняющего развития”, или “догоняющей модернизации”. Эта модель способна вывести на магистральный путь экономического и социального прогресса и в то же время создать острова, анклавы современной жизни в отсталых странах. В качестве примеров последних можно привести Сан-Паулу и Рио-де-Жанейро в Бразилии, большие города Мексики, Бомбей и несколько островов “зеленой” революции в Индии, Стамбул и ряд больших городов Турции, Москву и Санкт-Петербург в России, отличающиеся и образом жизни, и состоянием сознания от российской провинции.

Разумеется, наиболее характерный пример “догоняющей модернизации” дают новые индустриальные страны. Сочетание целого комплекса благоприятных факторов вплоть до середины 90-х годов обеспечивало особую продолжительность и интенсивность промышленного подъема этих стран. К примеру, по некоторым данным, Тайвань за период с 1952 по 1993 г. увеличил объем ВВП в 170 раз, а оборот внешней торговли — в 534,6 раза. Среднегодовые темпы экономического роста составили 8,7 % при сохранении низкого уровня инфляции — 3,6 %. Высокие тем-

пы роста в 90-е годы демонстрировали Южная Корея — 8 %, Сингапур — около 8, Малайзия — более 9 % в год и т. д. Ежегодный доход средне-статистического жителя Сингапура составил в 1995 г. 22,3 тыс. долларов. США, то есть выше, чем в Великобритании, бывшей метрополии. По прогнозам международных экспертов, Восточная Азия, участвуя в глобальных процессах мира, может перегнать к 2010 г. по объему валового национального продукта Западную Европу, а к 2020 г. — Северную Америку.

Еще одним сценарием возможного развития событий может быть фрагментация (термин, введенный Дж. Розенау и означающий сочетание процессов интеграции и фрагментации), предполагающая формирование и укрепление (интеграцию) блоков и союзов “национальных государств” в виде сложных иерархических систем, которые и поведут борьбу за скудеющие ресурсы. Сценарий “локализации” предполагает консолидацию этнических и цивилизационных образований на основе фундаменталистских идеологий, проводящих политику культурной изоляции как суррогатной формы социальной и культурной нетерпимости. Это делает невозможным формирование глобальной цивилизации, поскольку в экономике будут доминировать тенденции восстановления традиционных (автаркических) способов ведения хозяйства, в том числе и под флагом защиты окружающей среды и необходимости экономии природных ресурсов. Существование широкого спектра коллективистских идентичностей (трайбализм, фундаментализм, национализм, фашизм, социализм, коммунизм, коммунитаризм, феминизм, экологизм), отличающихся друг от друга степенью радикализма, заведомо порождает ситуацию культурного плюрализма, постоянно нарушаемую притязаниями на исключительность отдельных форм социальной идентификации, то есть войнами. В сфере культуры реализуется мегатенденция изоляции, обусловленная стремлением к самосохранению различных культурных ареалов с их партикуляристскими системами.

Модернизация (приближение к современности) в регионе воспринимается не как вестернизация, а именно неизбежность движения государственных образований в сторону западной модели развития, а как особый путь развития, в ходе которого осуществляется синтез западного политического опыта (демократии), норм конституционного либерализма и автохтонной политической культуры во всем ее конкретном конфессиональном, страновом, региональном

своеобразии (Вестминстерская модель и кастовая система в Индии; буддийская государственность и демократия в Шри-Ланке; доминантная роль либерально-демократической партии в Японии; особая роль исламского конфессионального параметра в Малайзии и синкретической идеологии панчасила, ограничивающей ислам и обеспечивающей конфессиональный плюрализм при мягком доминировании ислама в Индонезии; ограничения некоторых свобод и наличие доминантного харизматического политического лидера (ментора-наставника) в Сингапуре; китаизированный марксизм, внутривластная демократия, прямые выборы на низовом административном уровне, упор на законность и конфуцианскую этику в КНР). Подавляющее число политических режимов в этом макрорегионе — демократии, нестабильные демократии и конституционные монархии, они и задают общий вектор регионального развития. Режимов с другим вектором политического развития — жестко авторитарным либо военным правлением — меньшинство. Именно поэтому с таким вниманием страны “Большой Восточной Азии” отнеслись к недавнему военному перевороту в Таиланде, справедливо посчитав, что возвращение к практике вмешательства военных в политический процесс может вернуть соблазн использовать этот метод для разрешения политического или экономического кризиса в тех странах, которые, казалось бы, отходят от применения на практике такой модели (Пакистан, Бангладеш, Мальдивы и др.).

В этом макрорегионе имеется наибольшее количество незападных демократий, то есть стран, сумевших осуществить синтез демократических принципов и конституционного либерализма с особенностями своей политической культуры, включая специфику конфессиональной организации общества и, в отдельных странах, — государства. Именно среди этих стран находятся те, которые показывают наиболее впечатляющий региональный (и мировой) экономический рост (Япония, Южная Корея, Тайвань, Сингапур), причем этот рост осуществляется не на основе мобилизационной модели развития, а на основе модернизации как особого, синтетического пути, не западного и не мобилизационного типа. Собственно говоря, только эти страны и смогли превратиться из развивающихся в развитые и догнали Запад фактически по всем параметрам, невзирая на свой географический или демографический размер, ресурсную обеспеченность и т. д., изменив экономическую и политическую карту мира. Теперь, когда к такому типу развития

присоединяется Китай, Восточная Азия начинает превращаться в центр мирового экономического роста XXI ст.

Китай все же пока представляет собой особый случай в регионе. Эта страна сохранила свою специфическую политическую культуру в виде китаизированного марксизма, к началу XXI ст. синтезировав ее с некоторыми положениями трансформированной и модернизированной традиционной политической культуры и конфуцианством (в частности, этическими представлениями) [9]. На локальном уровне начат эксперимент с прямыми выборами, в то время как на верхнем введены элементы конституционного либерализма (верховенство закона, конституционное признание и судебная защита частной собственности, частично — разделение властей, частично и ограниченно — свобода слова и собраний). Такая модель “демократии участия” приблизила страну к модели нелиберальной и, одновременно, незападной демократии, обеспечила успех проведения экономической модернизации. В конечном счете, судьба построения этой модели в Китае будет зависеть от успеха воплощения в жизнь провозглашенной концепции построения “гармоничного общества”, в центр которой поставлен конкретный человек.

Регион Юго-Восточной Азии — своеобразная политическая “сердцевина” Большой Восточной Азии, — охватывает одиннадцать современных государств — Индонезию, Малайзию, Таиланд, Вьетнам, Филиппины, Мьянму, Лаос, Сингапур, Бруней, Камбоджу и Тимор-Лесте. Эти государства весьма разнообразны. Среди них такие крупные даже по мировым масштабам страны, как Индонезия, Вьетнам, Таиланд, и мельчайшие государства — Сингапур, Бруней, Тимор-Лесте. Есть среди них и республики, и монархии. Ряд стран региона имеет современную развитую экономику (Сингапур, Малайзия, Таиланд, Индонезия), а некоторые причисляются к “несостоявшимся государствам” (Мьянма, Камбоджа, Лаос, Тимор-Лесте).

Практически все государства региона (кроме Мьянмы) имеют в своей политической структуре демократические черты, принципы и институты. Однако не все страны можно причислить к демократическим, в разных странах демократические черты и институты в различной степени воздействуют на общественно-политическую жизнь.

При этом во всех государствах региона демократические модели и институты зачастую отличаются от либеральных моделей и институтов, как их привыкли видеть в странах Запада, поскольку

ку либерально-демократические элементы при заимствовании подвергаются деформирующему воздействию местных политических культур.

Регион Юго-Восточной Азии характеризуется этноконфессиональной и цивилизационной мозаичностью, поскольку явился перекрестком, местом встречи индийской, китайской, исламской и западной цивилизаций. Здесь живут приверженцы всех основных мировых религий — ислама, христианства, буддизма, индуизма, конфуцианства, а также местных анимистических верований. Их исторические судьбы во многом складывались неодинаково. Тенденции и процессы демократизации начались в разных странах региона в разное время, были вызваны различными причинами, имели несходные предпосылки и стартовые ситуации, протекают неодинаково и приводят к отличающимся результатам. И все же демократические тенденции и процессы в Юго-Восточной Азии в целом аналогичны, имеют общие основные принципы и черты. В основе этого сходства лежат идентичные цивилизационные характеристики.

Юго-Восточная Азия (ЮВА) имеет более или менее единое природное и этнолингвистическое пространство, которое породило более или менее сходный культурный слой. Наложившиеся на него индуистско-буддийская, конфуцианская и исламская цивилизации радикально не изменили автохтонный слой, а придали его основным принципам лишь внешнюю индуистско-буддийскую, исламскую или конфуцианскую окраску, в результате чего всем региональным сообществам присущи примерно одинаковые социальные и политические черты.

Совпадают и реакции на вызовы извне. Одной из них является отношение к другим цивилизациям, их религиям и политическим моделям, основанное на непризнании их исключительности, на которую, как правило, претендует каждая из великих цивилизаций Востока и Запада. Такой подход влечет за собой терпимость, но не податливость. Религиозную многослойность и вытекающую из этого феномена терпимость можно считать специфической особенностью региона [10].

Важнейшей чертой является рыхлость и неустойчивость элит. Для обществ ЮВА характерны подвижные, непостоянные сети личных (или личностных) связей в большей степени, чем отношения, опосредованные членством в стабильных безличных группах или принадлежностью к безличным статусам. При этом все общество глубоко пронизано иерархическими связями, но это сумма бинарных межличностных связей

господства, подчинения и зависимости, построенных на взаимности (патрон-клиент). Лидер-патрон, сильный человек — центр целой сети зависимостей. Решающим фактором его силы служит его должность — просто близость или принадлежность к аппарату власти. Легитимируется и осознается это лидерство в категориях доминирующего сакрального (“харизма”, “удача”) и морального, более рационального меритократического объяснения (“карма”, “заслуга”, “благочестие” и др.). Родство играет системообразующую роль в социально-политических культурах региона. Не пройдя через тотальную модернизацию социальной структуры, народы региона вошли в современность с непоколебимым значением родственных связей.

Для отношений власти в регионе характерна смена устойчивой ориентации на консенсус и “пацифизм” вспышками неконтролируемого насилия. Несмотря на различия в государственном устройстве средневекового Вьетнама, заимствовавшего китайско-конфуцианскую модель, и остальных государств региона, относившихся к индо-буддийскому типу, все политические культуры региона имели сходные черты. Характер властных отношений определяли не столько формальные институты, ранги и титулы, нормы права, сколько личностные отношения лояльности и зависимости. При этом государство сохраняло сакральный смысл, восходящий к обожествлению правителя в той или иной степени и форме. Из этого вытекает такая черта, как сакрализация власти, отсутствие противостояния светской и духовной сфер, доминирование политического над сакральным. Было очевидно, что власть правителя выше и что именно она имеет абсолютно ясную религиозную санкцию и религиозную функцию. Правитель (царь, президент, премьер) сохраняет харизму образца, экстраординарных качеств и покровителя. Высшая власть всегда воспроизводит систему покровительства. Смена правителя не изменяет этого постоянного принципа покровительства, но приводит всегда к очень существенной смене персонального состава элит — клиентельных групп.

Социальные традиции базировались на представлении, что в иерархии хозяйственных занятий торговля никогда не была и не обладает и сейчас высоким статусом. Что касается ремесла и бизнеса в широком смысле слова, то традиции проявляются в том, что бизнес только тогда сопрягается с высоким статусом, когда он так или иначе связан с властью и государственным аппаратом. Трудовая этика в обществах Юго-Вос-

точной Азии характеризуется, как правило, невысокой оценкой физического труда. Труд как таковой не рассматривается в качестве источника социального статуса, богатства. Потребительство преобладает над накопительством. Нарочитое, показное расточительство является характерной чертой жизни элиты.

Труд воспринимается как коллективное действие, редко как индивидуальное занятие или призвание. Источником экономической состоятельности и социальной защищенности считается включенность в широкую сеть родственных и межличностных связей, а не индивидуальное предпринимательство. Богатство мыслится как обилие связей, как широта включенности в родственные или клиентельные группы, соотносится с влиянием и властью неэкономического характера.

Основные черты социально-политической культуры народов Юго-Восточной Азии не были серьезно поколеблены в период утверждения колониального господства западных держав. Воздействие либеральной демократии на политическую культуру региона хорошо соотносится с предложенной С. Хантингтоном концепцией о трех волнах демократизации [11].

Первая волна демократизации, в результате которой демократические режимы утвердились в основных государствах Европы и Америки, затронула Юго-Восточную Азию лишь косвенно и в незначительной степени. Причинами этого явились колониальная и полуколониальная зависимость стран региона, а также докапиталистический характер национальной экономики и социальной структуры.

Несмотря на то что колониальные державы — Великобритания, Франция, Голландия, США — стали к началу XX ст. считать себя образцовыми консолидированными демократиями, они не спешили переносить демократические общественно-политические модели, структуры и институты в свои колонии. Колониальное управление оставалось жестко централизованным и авторитарным, представительные органы с участием местного населения отсутствовали. Колониальные власти всеми мерами препятствовали возникновению общественно-политических институтов, которые могли бы способствовать формированию гражданских обществ в колониях и полуколониях.

И хотя либерально-демократические периоды в разных странах длились разное время, а конкретные причины и обстоятельства установления авторитарного правления были неодинаковы, можно выделить общие для всех названных

стран предпосылки отката от демократии к авторитаризму. Основных было две. Первая и главная причина заключалась в устойчивости традиционной политической культуры с ее стремлением к сохранению социально-политической гармонии в обстановке развернувшейся острой борьбы за власть, раздела и передела собственности, централизмом, представлениями о государстве и обществе как организованных вокруг личности правителя, персонализмом, вытекающим из харизматического характера лидерства, взаимоотношениями патрон–клиент, иерархизмом, пассивностью масс. Эти черты традиционной политической культуры плохо совмещались с характерными для либерально-демократической модели принципами свободы личности и вытекающим отсюда индивидуализмом, социальным равенством, выборностью, критическим отношением общества к власти и контролем над ней, с чем неразрывно связано наличие официальной оппозиции, несогласной с политикой властей [12–20].

АСЕАН — явление во многом уникальное и знаковое для Евразии. Она возникла в 1967 г. в составе Индонезии, Малайзии, Сингапура, Таиланда и Филиппин. В 1984 г. к ним присоединился Бруней, а в 1995 г. было принято во многом знаковое решение о приеме в состав Ассоциации Вьетнама, за которым последовали Лаос, Мьянма и Камбоджа. Таким образом, АСЕАН превратилась в “десятку” и сегодня является одной из наиболее авторитетных региональных организаций.

За четыре с лишним десятилетия своей деятельности АСЕАН накопила немалый опыт выработки коллективных подходов к решению насущных проблем региона, создала широкую сбалансированную систему диалоговых партнерств с ведущими мировыми игроками, включая Россию, США, Китай, Индию, Японию, Австралию, Евросоюз. Сегодня Ассоциация с 580-миллионным населением входящих в нее стран, совокупным ВВП 1,5 трлн долларов, внешнеторговым оборотом 1,7 трлн долларов и развитой системой зон свободной торговли с ключевыми экономическими партнерами фактически утвердилась в качестве сильного полюса регионального притяжения.

Именно асеановский формат позволяет странам ЮВА эффективно отстаивать коллективные интересы, вести равноправный диалог с международными партнерами. Ассоциация выступает в качестве своего рода ядра таких влиятельных объединений, как Региональный форум АСЕАН по безопасности (АРФ), форум “Азия — Европа”

(АСЕМ), механизмов “АСЕАН+3” (Китай, Республика Корея и Япония) и восточноазиатских саммитов (АСЕАН плюс Китай, Республика Корея, Япония, Индия, Австралия и Новая Зеландия).

На современном этапе перед АСЕАН стоит задача поиска новой идентичности в формирующемся многополярном мире и закрепления своей роли в региональных интеграционных процессах на фоне появления новых центров силы в АТР. В этой связи для “десятки” большую значимость приобрели вступление в силу в 2008 г. Устава АСЕАН и постановка задачи создания к 2015 г. высокоинтегрированного Сообщества АСЕАН [21].

Таким образом, происходящие в мире на протяжении последних полутора-двух веков процессы демократизации напрямую воздействуют и на Юго-Восточную Азию. Однако эти процессы проявляются и преломляются в регионе иначе, чем в Европе, Америке, других частях Азии или в Африке. Главные направления и специфические черты демократической трансформации политических структур государств Юго-Восточной Азии, особенности их формирования и функционирования определяются социально-политическими ценностями, типичными для политических культур всех народов региона. Конкретный региональный и страновой материал, структурированный в соответствии с концептуальными положениями, показывает, что именно регион “Большая Восточная Азия” является важнейшим мировым полигоном выработки модели политической модернизации, дающей удачный синтез демократических форм правления (то есть определенной формы участия всего народа в управлении государством) и особенностей функционирования автохтонной политической культуры (то есть общих закономерностей и региональной/цивилизационной специфики), результирующих, соответственно, в моделях впечатляющего экономического роста (Япония, Тайвань, Сингапур, Южная Корея, Индия, Китай). В Восточной Азии (Сингапур, Малайзия, Тайвань, Южная Корея, Китай) опытным путем была найдена удачная сущностная форма политической модернизации, которая укрепляла и ускоряла экономическую модернизацию: сначала создание экономической базы (с внешней помощью или с опорой на собственные силы в зависимости от конкретных условий конкретной страны) и законодательное введение экономического либерализма, потом все более широкое, но постепенное и одновременно жесткое законодательное введение норм

конституционного либерализма, затем постепенная дальнейшая демократизация в зависимости от способности политической культуры конкретного общества “переваривать” и осваивать политические изменения. Важно отметить, что во всех странах Восточной Азии, которые добились экономического процветания, формы и скорость осуществления этой модели были различными, но базисные параметры оставались неизменными. Исключения из этой модели касаются только стран с импортированной моделью демократии (Индия, Япония), да и то детальный анализ индийского опыта выхода на высокие темпы экономического роста скорее подтверждает, чем опровергает это положение.

Изучение с точки зрения политической теории формирования специфики модели “незападной демократии азиатского типа”, то есть национальной конституционно-либеральной демократии (Япония, Тайвань, Сингапур, Индия, Малайзия, Шри-Ланка), а также моделей эволюционной трансформации нелиберальных демократий (авторитарных республик либо конституционных монархий) и демократий участия (плебисцитарных демократий) в западные демократии (Таиланд, Китай), возможно, даст ключ к нахождению путей формирования такой модели и в других странах (в частности, в России). Естественно, что баланс факторов, составляющих существо этой модели, в других странах будет, скорее всего, не таким, как в Японии, Сингапуре, Индии, на Тайване, в Китае и др., подобно тому как соотношение этих факторов также различно и в самих этих странах.

Литература

1. Дегтярев А. А. Принятие политических решений. — М.: КДУ, 2004. — С. 85.
2. Hill M. The Policy process in the Modern State. London; New York: Prentice Hall / Harvester Wheatsheaf, 1997. — 301 p.
3. Anderson J. Public Policymaking: An Introduction. Boston: Houghton Mifflin, 2003. — 282 p.
4. Lindblom C., Woodhouse E. The Policy-Making Process. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968. — 277 p.
5. Lasswell H. Power and Personality. New York: Norton, 1948. — 157 p.
6. Chai S. K. Choosing an Identity: A General Model of Preference and Belief Formation. — P. 5–6
7. Политическая наука в России / Отв. ред.-сост. А. Д. Воскресенский. — М.: МОНФ, 2000. — С. 225–228.
8. Сморгачев Л. С. Современная сравнительная политология. — М.: МОНФ, 2002. — С. 170–171.

9. Воскресенский А. Д. "Большая Восточная Азия": Мировая политика и энергетическая безопасность. — ЛЕНАНД, 2006. — 128 с.
10. Деопик Д. В. Историческое становление цивилизации региона Юго-Восточной Азии // Юго-Восточная Азия как перекресток цивилизаций: материалы научной конференции. Москва, 21–22 апр. 2004 г.; ИМЭМО РАН. — М.: ИМЭМО РАН, 2004. — С. 5–12.
11. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century.-Norman: University of Oklahoma Press, 1991. — 324 p.
12. Левтонова Ю. О. Филиппины и США. 200 лет противостояния, компромиссов, партнерства. — М.: Наука: Восточ. л-ра, 1993. — 252 с.
13. Толмачев Н. А. Социальные аспекты национально-этнических проблем развивающихся стран Юго-Восточной Азии (Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд, Филиппины), 1960–1980 гг.: Аннот. библиогр. указ. / [Сост. Н. А. Толмачев]. — М.: ВГБИЛ, 1984. — 152 с.
14. Сумский В. В. Фердинанд Маркос. Зарождение, эволюция и упадок диктатуры на Филиппинах / Рос. акад. наук. Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. — М., 2002. — 201 с.
15. Индонезия, Малайзия, Филиппины: Сб. материалов по культуре Нусантары, 1994/95 акад. год / О-во "Нусантара", С.-Петерб. гос. ун-т; Вост. ф-т. [Сост. и ред. А. К. Оглоблин]. — СПб.: Б. и., 1995. — 367 с.
16. Культура стран Малайского архипелага. Индонезия, Филиппины, Малайзия: Сб. материалов, 1996/97 акад. год / О-во "Нусантара", С.-Петерб. гос. ун-т, Вост. фак.; [Сост. и ред. А. К. Оглоблин]. — СПб.: О-во "Нусантара": СПбГУ, 1997. — 196 с.
17. Беоупимирова Н. Н., Дольникова В. А. Камбоджа и Таиланд: Тенденции политического развития (1980–2000). — М.: ИСАА МГУ, 2007. — 307 с.
18. Кобелев Е. Вьетнам: политике "дои мой" — 20 лет // Проблемы Дальнего Востока. — 2007. — № 1. — С. 52–60.
19. Мазырин В. М. О соблюдении гражданских свобод во Вьетнаме // Юго-Восточная Азия в 2005 г.: актуальные проблемы развития. — М.: ИВ РАН, 2006. — С. 193–216.
20. Гуревич Э. М. Сингапур: идеология успеха. Юго-Восточная Азия: идеология и религия. — М.: ИВ РАН, 2001. — 225 с.
21. Россия и АСЕАН могут многое сделать вместе. — Статья Министра иностранных дел России С. В. Лаврова находится на сайте <http://www.interaffairs.ru/read.php?item=434>

В современном мире регион может стать проводником сверхнациональной идентичности и интеграционной политики или же национальной (националистической) политики и дезинтеграционной политики и антиглобалистских решений, то есть регион может возникать как особая пространственно-временная конструкция в определенной ипостаси мирового порядка, а варианты обоснования регионального пространства (в том числе геополитические, геоэкономические и этноконфессиональные) могут содержаться в концепциях суверенитета, безопасности, в усилении или ослаблении этнического начала.

У сучасному світі регіон може стати провідником наднаціональної ідентичності й інтеграційної політики чи національної (націоналістичної) політики й дезинтеграційної політики й антиглобалістських рішень, тобто регіон може виникнути як особлива просторово-часова конструкція у певній іпостасі світового порядку, а варіанти освоєння регіонального простору (в тому числі геополітичні, геоекономічні й етноконфесійні) можуть знаходитися в концепціях суверенітету, безпеки, у посиленні чи ослабленні етнічної основи.

Надійшла 29 січня 2011 р.

СОТРУДНИЧЕСТВО В ОСНОВНЫХ ПАРАДИГМАХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ: КОНЦЕПТ ИНСТИТУТОВ В РЕАЛИЗМЕ И ЛИБЕРАЛИЗМЕ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 68–73

Если исследования институционалистов проводились в областях, где проблемы распределения ресурсов были менее важны, чем обеспечение абсолютного выигрыша, например, охрана окружающей среды, то реалистов интересовали проблемы безопасности. Сегодня, однако, с их выходом за рамки традиционных областей изучения есть основания рассматривать либеральный институционализм и реализм как две точки зрения на один и тот же мир. Институционалистов интересует то, как возникновение и функционирование институтов становится важным механизмом обеспечения безопасности. Реалисты же интересуются проблемой распределения власти и реализации национальных интересов в рамках международных институтов.

Исследования международных институтов считаются основополагающей парадигмой в исследованиях международных отношений — политическим реализмом. Его представители редко высказывались непосредственно по проблеме международных институтов, но занимали вполне определенную позицию в отношении возможности международного сотрудничества в целом: создаваемые институты рассматривались как инструменты реализации интересов меньшинства могущественных государств, а случаи определяемого институтами поведения считались результатом совпадения их интересов. “Правительства, — писал Ганс Моргентау, — всегда стремятся или избавиться от ограничений, накладываемых международным правом, или же использовать его нормы для реализации собственных национальных интересов” [1]. Скептицизм по отношению к сотрудничеству сохранился и после окончания Второй мировой войны.

Попытка более глубокого анализа международных институтов в рамках реализма была предпринята в 70–80-х годах XX ст. — теория гегемонистской стабильности, по мнению некоторых реалистов, могла решить задачу увязывания распределения мощи с проблемой создания и поддержания стабильности международных институтов [2]. В рамках данного подхода провоз-

глашалась лишь вероятность создания международных институтов доминирующими державами во время периодов их гегемонии. Однако и этот подход ставит исследователя международных институтов в тупик: “большая семерка”, к примеру, создается в период, отмеченный относительным выравниванием потенциалов США и их союзников.

Более интересные возможности для анализа были предложены так называемой “английской школой” международных отношений. Ее адепты подчеркивали важность роли мирового общества в поддержании международного порядка. Х. Булл и А. Уотсон определяли мировое общество как сообщество государств, “установивших путем диалога и взаимного согласия общие правила и институты для организации своих отношений и заинтересованных в соблюдении этих договоренностей” [3]. Согласно этому подходу мировое общество является политической основой международных институтов [4]. Х. Булл увидел возможность возникновения “мирового общества” в любой группе государств, разделяющих такие совпадающие цели, как, например, установление ограничений на использование силы. В рамках английской школы было выработано более широкое определение институтов как “кластеров социальных правил, установлений и

норм поведения..., наборов конвенциональных предположений, которых придерживаются члены... и которые задают условия для определения того, что следует делать в определенный момент и в определенных обстоятельствах". Главной проблемой, волновавшей представителей английской школы, была проблема международного порядка, а основной решаемой задачей — определение того, как наличие общих целей способствует поддержанию порядка [5]. В этих положениях английская школа вплотную приблизилась к либеральному институционализму.

Дивергенция подходов в рамках реализма не дает более оснований рассматривать это течение как единое: Роберт Джервис закономерно предложил разграничить "наступательный" и "оборонительный" реализм [6]. Представители первого направления практически полностью исключают возможность сотрудничества, поскольку оно не является единственной и оптимальной альтернативой соперничеству в области максимизации мощи. Извлекаемые из него выгоды могут быть конвертированы в военные преимущества [7]. А раз сотрудничество может привести к усилению военной мощи одного из партнеров, оно сопряжено со значительным риском. Дж. Доунс, Д. Рок и П. Барзум идут еще дальше, утверждая, что сотрудничество, выходящее за пределы простого согласования проводимой политики, — продукт принуждения [8].

Представители второго направления в рамках реализма делают акцент на стремлении государств к обеспечению безопасности. Фактором их политики является скорее страх, а не желание господствовать. Конфликтность порождается не их действиями, а взаимодействием — "международные отношения представляются в этом случае не как зло, а как трагедия, ибо действия государств затрудняют достижение состояния безопасности". Конфликтность неизбежна лишь в случае открытой агрессии, тогда логика "оборонительных реалистов" смыкается с логикой реалистов "наступательных". В противном случае у нее много общего с логикой неолиберальных институционалистов.

По меткому замечанию Р. Джервиса, расхождения между либеральными институционалистами и "оборонительными" реалистами сильно преувеличены. Неолиберальные институционалисты принимали и пессимизм неореалистов по поводу перспектив создания системы глобального управления, и их убежденность в анархической природе международных отношений, порождающей необходимость и трудности со-

трудничества, и эгоистическую политику государств. Реалисты, в свою очередь, не исключали полностью возможность сотрудничества в международной политике, где интересы государств могут как сталкиваться, так и совпадать: "Центральное место в мире, отражением которого является игра с нулевой суммой, займет постоянная борьба, а не политика" [9]. Главные расхождения между либерализмом и реализмом в отношении международного сотрудничества связаны с тем, что сторонники первого полагают, будто в мире существует *больше* возможностей для сотрудничества, чем вторые. Два направления расходятся и по поводу объема *избыточной* конфликтности, которая может быть устранена из международных отношений. Если реалисты полагают, что отношения между государствами уже достигают эффективности по Парето, то либералы считают, что при состоянии комплексной взаимозависимости, когда государства теряют способность эффективно преследовать свои интересы в одностороннем порядке, только международные институты могут привести межгосударственные отношения к Парето-эффективности.

Либеральный институционализм активно опирается на теорию рационального поведения, рассматривая актеров мировой политики как рациональных субъектов, сталкивающихся с необходимостью действовать в контексте неопределенности, учитывая ограничения в осуществлении выбора. Существование институтов облегчает выбор. Они позволяют увеличить информированность, сократить транзакционные издержки, предлагают определенное поле возможных действий, иначе говоря, увеличивают эффективность отношений сотрудничества. А для демонстрации того факта, что в любом случае участники отношений предпочтут сотрудничество односторонним действиям, широко привлекалась теория игр, и в частности, модель "дилеммы заключенного". Один из пионеров либерального институционализма Р. Аксельрод показывает, что "отношения сотрудничества действительно могут возникнуть в мире эгоистов в отсутствие принуждающей силы". Для этого необходимо, чтобы "актеры сталкивались с большой вероятностью вторичного взаимодействия, для того чтобы результаты предстоящего взаимодействия имели для них значение в долгосрочной перспективе" [10]. Как теория режимов, так и либеральный институционализм широко использовали два понятия: "повторяющейся игры" (Дж. Рагги) и "рассеянной взаимности" (Р. Кохейн), заимствованные из исследования Р. Аксельрода. Если государства

вовлечены в повторяющееся взаимодействие (европейская интеграция, ВТО, Совет Безопасности ООН), если в результате они оказываются попеременно в выигрыше и в проигрыше, и если так или иначе они будут вынуждены вновь вступать в такое взаимодействие, они не заинтересованы выходить из него и предпочтут тактику односторонних действий. В долгосрочной перспективе поведение, основанное на сотрудничестве, является, как утверждают либералы, наилучшей стратегией. Институты же, в свою очередь, призваны усилить эту “рассеянную взаимность”, увеличить как цену нарушения правил, так и выигрыш, извлекаемый из сотрудничества. Исследования в рамках теории игр показывают, что участники делают сознательный выбор в пользу институтов для снижения неопределенности и, тем самым, ослабляют состояние анархии в международной системе [11]. Гибкость институтов позволяет участникам осуществлять поиск более эффективных моделей своего сотрудничества. Позитивный опыт сотрудничества в наиболее подходящих для этого областях переносится на другие, рассматриваемые как более сложные, для достижения согласия между государствами. Распространение сотрудничества может осуществляться из экономической области в военную, учитывая отсутствие четкого аналитического разграничения между ними [21]. Наконец, либеральные институционалисты поставили вопрос о роли институтов в усилении прозрачности политики государств-участников и заострили внимание на такой важной стороне функционирования институтов, как обеспечение постоянного взаимодействия между представителями руководящих элит государств-членов, в ходе которого, как правило, возникает определенная общность представлений об основных проблемах, на разрешение которых направлена политика этих элит внутри государств. Таким образом, с точки зрения либералов, институты оказывают влияние на политику вовлеченных в них государств: 1) изменяя поведение государств, трансформируя “поле возможностей”, находящихся в их распоряжении; 2) изменяя результаты взаимодействия государств, оказывая влияние на ресурсы, имеющиеся в их распоряжении; 3) повышая влияние государств, предоставляя в их распоряжение дополнительную информацию [12].

Рассматривая институты и как результат деятельности политических актеров, и как инструмент корректировки их политики, институциональная теория предлагает два взаимосвязанных подхода к их исследованию. В рамках первого

в центре внимания оказываются условия, способствующие возникновению тех или иных институтов. В рамках второго целью является демонстрация влияния институтов на поведение политических актеров и определение условий, при которых это влияние имеет место. Эмпирические исследования в рамках второго подхода сфокусированы на основных выделенных институционалистами функциях институтов — снижении транзакционных издержек в межгосударственном взаимодействии, обеспечении соблюдения достигнутых договоренностей, выделении основных направлений сотрудничества, и в целом, укреплении многостороннего подхода в решении ключевых международных проблем.

Позиции либеральных институционалистов существенно усилились в последнее десятилетие прошлого века. К этому времени транснационализм стал девизом внешней политики крупнейших государств Запада. Объем исследований и количество защищаемых диссертационных работ в этой области были так велики, что их хватило на то, чтобы более пятнадцати лет занимать страницы журнала *International Organization*, превращенного в главный рупор либеральных институционалистов. Однако нельзя говорить о том, что сторонники политического реализма сдали позиции.

Как отмечали реалисты, хотя институционалисты “предполагают возможность возникновения международного сотрудничества, когда для этого созданы определенные условия” [13], они не могут конкретизировать условия, при которых превалирует ориентация на абсолютные выгоды вместо относительных (где их достижение сдерживается соображениями возможного неравновесного усиления другого участника). Возникновение международного сотрудничества маловероятно в силу того, что недостаточная информированность ведет к отказу основных игроков от стремления к абсолютному выигрышу. По логике либеральных институционалистов, с одной стороны, проблема относительных издержек не имеет решающего значения, когда абсолютный выигрыш важнее, чем относительный, а в сотрудничество вовлечены более чем два государства [14]. С другой стороны, в решение проблемы относительных выгод вклад институтов еще ценнее, ибо они способны “не только снимать остроту “проблемы безбилетника”, но и уменьшать опасения по поводу неравного распределения выгод от сотрудничества” [15]. В этом русле показателен итог проведенных С. Валландером [27] исследований российско-германских

отношений, увенчавшихся выводом о позитивной роли включающих оба государства институтов (ОБСЕ) в интенсификации сотрудничества между двумя странами. Проблема относительных выгод, по мнению либеральных институционалистов, не только не подрывает их теорию, но напротив — дает еще один ключ к пониманию того, как институты оказывают влияние на политику вовлеченных государств. Либеральные институционалисты признают, что возможность абсолютного выигрыша не гарантирует поиск решений, основанных на сотрудничестве — в случае возникновения новых проблемных областей, где институты еще не сформированы, возникновение отношений сотрудничества не гарантировано. Поэтому институтам отводится важная роль в генерировании “точек взаимопонимания”.

Часть критических замечаний связана с центральным положением либерального институционализма о том, что международные институты оказывают существенное влияние на поведение государств на международной арене. Реалисты, хотя и признавая, что при определенных обстоятельствах институты могут модифицировать внешнюю политику государств, считают такое влияние несущественным. По их мнению, государства, уступающие часть своей власти наднациональным институтам, делают это в силу ожиданий будущего выигрыша. Институты рассматриваются ими как один из инструментов реализации национальных интересов на международной арене, от которого государства могут при необходимости с легкостью отказаться. Исходя из этого, К. Уолц сделал еще в 1993 г. пока не сбывшееся, к сожалению, предсказание о том, что “если не дни, то годы НАТО сочтены” [16].

Ответ либеральных институционалистов на критику такого рода имел несколько оснований. Во-первых, объем внимания и ресурсов, который государства сегодня уделяют сотрудничеству в рамках международных институтов, таков, что реалисты оказываются перед необходимостью либо доказывать факт коллективного заблуждения руководства многих государств мира, либо обосновывать положение о том, что единственное предназначение таких институтов, как НАТО и ЕС, — вводить наблюдателей в заблуждение. Роберт Кохейн и Лиза Мартин не без удовольствия приводят в своей статье пример логического противоречия у Джона Миршаймера, признающего, что “НАТО — институт”, “НАТО сыграла большую роль в предотвращении третьей мировой войны и в окончании холодной войны”, после заявления о том, что “институты не

оказывают никакого влияния на поведение государств” [17]. Пытаясь избежать логических противоречий, оставшись на позициях реализма, Дж. Грико признал и объяснил феномен европейской интеграции стремлением “слабых” стран связать более сильных партнеров при помощи международных институтов [18]. Однако на вопрос, почему в европейских институтах участвует самый сильный партнер — Германия, реалисты не дают ответа. Не удивительно, что неудачей окончилась попытка реалистов спрогнозировать эволюцию международной ситуации после окончания “холодной войны”. Дж. Миршаймер отстаивал тогда тезис [19] о том, что с окончанием “холодной войны” и распадом СССР США, скорее всего, сократят степень своей вовлеченности в дела НАТО, а между европейскими странами возникнут новые трения. За прошедшее десятилетие европейская интеграция только набирала силу с подписанием Маастрихтского (1993) и Амстердамского (1997) договоров, возникновением европейской валютной системы и введением в оборот наличного *евро* с усилением соответствующих институтов, предоставляя обширный материал для институционалистских исследований. В центре исследований институционалистов, обосновывавших положение о том, что политика государств трансформируется под воздействием международных институтов, был Европейский союз [20]. Роль НАТО — в интенсификации сотрудничества как между членами альянса, так и между ними и странами Центральной и Восточной Европы [21] и даже “самоограничение”, практикуемое США посредством институтов [22]. Большой объем исследований воздействия международных институтов на политику государств-участников позволяет сегодня институционалистам говорить о том, что внешняя политика государств “не может носить произвольный характер, но должна соответствовать правилам и принципам международных институтов” [23].

Важной проблемой в подобных исследованиях является выделение критериев оценки степени влияния режимов и институтов на политику государств. Широко используемый институционалистами термин “соответствие” (*compliance*) имеет не менее зыбкие очертания, чем реалистская “мощь”. Объяснить феномен “соответствия” попытался В. Риттбергер [23], предложивший оценивать влияние институтов на их участников на основании того, стабилизируют ли они отношения между государствами в периоды общего ухудшения отношений. Например, в период холодной войны можно было говорить о существо-

вании институционализированных отношений по поводу Берлина, поскольку этот режим стабилизировал ситуацию вокруг города в периоды ухудшения общих отношений между великими державами [24]. И тем не менее это понятие продолжает оставаться методологической проблемой [25], принимая во внимание как способность государств “творчески” интерпретировать правила и многообразие сосуществующих правовых норм, так и неясность критериев различения юридического и политического измерений термина “соответствие” — политика государства может лишь формально “соответствовать” обязательствам в рамках международных институтов. Довольно затруднительно определить, является ли такое “соответствие” следствием соблюдения обязательств государства в рамках международных институтов. Из-за этих трудностей такие реалисты, как Дж. Доунс, Д. Рок и П. Барзум считали, что научное изучение феномена “соответствия” политики государств обязательствам в рамках международных институтов невозможно [26].

Наконец, по сей день сохраняются серьезные разногласия между реалистами и либеральными институционалистами при выделении предметных областей институционального анализа. По мнению реалистов, логика институционального анализа если и применима, то исключительно к экономической сфере, но не к области обеспечения безопасности [27]. Здесь готовность сотрудничать имеет высокую цену: ошибка в оценке намерений партнера чревата последствиями для выживания государства [28] (если “усыпив бдительность” участием в общих институтах, партнер совершит агрессию). Любые действия по обеспечению собственной безопасности могут рассматриваться соперниками как создающие угрозу. В вопросах обеспечения безопасности стремление добиться относительных преимуществ должно, как считают реалисты, перевешивать желание обеспечения абсолютного выигрыша всеми сторонами, вовлеченным в отношения сотрудничества. Межгосударственные отношения трансформируются, таким образом, в игру с нулевой суммой, а институты поддержания безопасности невозможны.

Попытку дать ответ на критику реалистов либеральные институционалисты предпринимают в 1999 г. В основе ответа лежит новое определение институтов в области безопасности. Они понимаются как система взаимосвязанных, рассчитанных на длительную перспективу правил и норм, находящихся свое выражение в организациях с трансграничной ответственностью [29]. Эффективность институтов безопасности либеральные институцио-

налисты оценивают на основании того, насколько в их рамках удастся добиться предсказуемости политики участников; обеспечить высокий уровень специализации правил, согласно которым участники воздействуют на общую политику; обеспечить функциональную дифференциацию ролей, которые в рамках института играет каждый из его членов [30]. Так, либеральные институционалисты “обходят” критику реалистов, оценивая институты, основываясь не на результатах их деятельности, а на самом факте их существования [31].

По мнению реалистов, сотрудничество в области безопасности не может носить долгосрочный характер по нескольким причинам. Во-первых, любые изменения баланса сил, лежащего в основе любого института, приводят к его распаду [32]. Во-вторых, причиной распада может стать сам успех сотрудничества по обеспечению коллективной безопасности — отдельные участники могут счесть, что несут избыточное бремя по поддержанию существования института, а следовательно, перестать инвестировать в него ресурсы. Наконец, укрепление уверенности в невозможности полномасштабной войны может подвигнуть некоторых членов к реализации своих интересов с позиции силы.

Согласно либеральным институционалистам задача обеспечения безопасности сводится к разрешению проблемы неопределенности, порожденной как сокрытием своих истинных намерений сторонами взаимодействия, так и нежеланием обнародовать свои истинные взгляды на ключевые проблемы. Поэтому институционалисты придают большое значение обеспечению информированности о намерениях сторон, преодолению склонности к поведению, не основанному на сотрудничестве. Все эти функции должны выполняться в рамках институтов. Государства заинтересованы не только в использовании институтов для получения информации об интересах, предпочтениях и намерениях других государств, но и в том, чтобы предоставлять информацию о себе, чтобы, например, подкрепить свои демарши и обеспечить себе дополнительный вес на переговорах. Обмен информацией должен сопровождаться выработкой специфических правил и предполагает разглашение самой важной информации. Его результатом должно стать установление системы санкций и поощрений для предотвращения нелояльного поведения партнеров.

Однако реалисты подвергли это положение суровой критике. По их мнению, институционалисты путают причину и следствие. Обмен важной информацией возможен лишь после предваритель-

ного установления доверительных отношений, а не наоборот. Единственный способ избежать “вероломства” со стороны партнера — создать условия для проведения постоянных дискуссий, имеющих целью установление доверительных отношений, что невозможно без предварительного установления равновесия интересов. Более того, как показывает Р. Кребс на примере исследования греко-турецких отношений во второй половине XX ст., многосторонние международные институты безопасности, вопреки ожиданиям либералов, могут препятствовать сотрудничеству между своими членами. Автор соглашается с тезисом либералов о том, что сотрудничество в рамках международных институтов может постепенно распространяться на новые области, что институты обеспечивают лучшую информированность участников о намерениях и потенциале друг друга. Однако Р. Кребс доказывает, что участие в институтах соперничающих государств способно расширить и области соперничества, а если потенциалы таких государств неравны, то лучшая информированность может лишь усугубить опасения по поводу намерений партнера. Малые государства, таким образом, не имея решающего влияния на деятельность международных институтов, склонны использовать их для реализации национальных интересов в ущерб интересам партнеров.

Литература

1. *Morgenthau H. J.* Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. — 6-th edition. — New York, 1985.
2. *Strange S.* Op. cit. P. 337–354.
3. *Bull H., Watson A. (eds).* The Expansion of International Society. — Oxford, 1984.
4. *Buzan B.* From international system to international society: Structural realism and regime theory meet the English School // *International Organization*, 1993. — Vol. 47. — № 00. — P. 327–352.
5. *Bull H., Watson A.* Op. cit.
6. *Jervis R.* Realism, Neoliberalism and Cooperation // *International Security*. Summer 1999. — Vol. 24. — № 1. — P. 48.
7. *Mearsheimer J. J.* Op. cit. — P. 5–49.
8. *Downs G. W., Rocke D. M. and Barsoom P. N.* Is the good news about compliance good news about cooperation? // *International Organization*, 1996. — Vol. 50. № 3. — P. 379–406.
9. *Axelrod R., Donnant-Donnant.* Theorie du comportement cooperatif. — Paris, 1992.
10. *Axelrod R., Keohane R.* Achieving Cooperation under Anarchy: States and Institutions // *World Politics*. — October 1985. — P. 250.
11. *Keohane R. O. and Martin L. L.* The promise of institutionalist theory // *International Security*. 1995. — Vol. 20. — № 3. — P. 43.
12. *Harterndorn H., Keohane R., Wallander C.* Imperfect Unions: Security Institutions over Time and Space. — New York, 1999. — P. 9–10.
13. *Grieco J.* Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism / *Kegley C. (ed.). Controversies in International Relations Theory; Realism and the Neoliberal Challenge*. — New York, 1995. — P. 151–171; *Mearsheimer J. J.* Op. cit. — P. 5–49.
14. *Duncan S.* Relative Gains and the Pattern of International Cooperation // *American Political Science Review*. September 1991. — Vol. 85 — № 3. — P. 701–726; *Keohane R.* International Institutions: Can Interdependence Work? // *Foreign Policy*. — Spring 1998. — P. 88.
15. *Keohane R. O. and Martin L. L.* Op. cit. — P. 41.
16. *Wallander C. A.* Mortal Friends, Best Enemies: German-Russian Cooperation After the Cold War. Ithaca, New York, 1999.
17. *Waltz K.* The Emerging Structure of International Politics // *International Security*. 1992. Vol. 18. — № 2. — P. 76.
18. *Keohane R. O. and Martin L. L.* Op. cit.
19. *Grieco, Joseph M.* The Maastricht Treaty, Economic and Monetary Union and the Neo-realist Research Programme // *Review of International Studies*, 1995. — Vol. 21. — № 1. — P. 21–40.
20. *Mearsheimer J.* Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War // *International Security*, 1990. — Vol. 19. — № 1. — P. 5–56.
21. *Kip W.* International Bargaining amid Institutions: Confronting the Distributive Stakes Raised When Europeans Join Europe. См: <http://www.ifs.tu-darmstadt.de/pg/regorgs/wennerlund.doc>
22. *Harterndorn H., Keohane R., Wallander C.* Op. cit.
23. *Ikenberry G. J.* Institutions, Strategic Restraint, and the Persistence of American Postwar Order // *International Security*, 1998. — Vol. 23. — № 3. — P. 43–78.
24. *Keohane R.* International Institutions: Can Interdependence Work? // *Foreign Policy*. Spring 1998. — P. 87.
25. *Rittberger V. and Zuern M.* Towards regulated anarchy in East-West relations: causes and consequences of East-West regimes // *Rittberger V.* International Regimes in East-West Politics. London — New York, 1990. — P. 48.
26. *Rittberger V.* International Regimes in East-West Politics. London — New York, 1990. — P. 6.
27. *Simmons B. A.* Compliance with international agreements // *Annual Review of Political Science*. 1998. — № 1. — P. 75–93.
28. *Downs G. W., Rocke D. M., and Barsoom P. N.* Is the good news about compliance good news about cooperation? // *International Organization*, 1996. — Vol. 50. — № 3. — P. 379–406.
29. *Mearsheimer J. J.* The false promise of international institutions. — P. 15–16.
30. *Krebs R.* Perverse Institutionalism. NATO and the Greco-Turkish Conflict // *International Organization*. Spring 1999. — Vol. 53. — № 2. — P. 350.
31. *Harterndorn H., Keohane R., Wallander C.* Op. cit. — P. 24.
32. *Beylerian O.* Le developpement conceptuel des institutions internationales de securite // *Etudes internationales*. Septemre 2000. — Vol. XXXI. — № 3. — P. 517–539.

Надійшла 30 січня 2011 р.

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НА ПРИКЛАДІ АВАРІЇ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 74–78

До аварії на ЧАЕС, за часів протистояння блоків НАТО та Варшавського договору в міжнародних відносинах атомна проблема розглядалася в контексті військового протистояння. Нині триває загальне визначення і розгляд можливостей мирного існування і практичного застосування зовнішньополітичного процесу у міжнародній ситуації. Після аварії на ЧАЕС багато держав почали співпрацювати з колишніми державами протистояння. І ця співпраця має прояв у багатьох напрямках: відпочинок потерпілих від аварії на ЧАЕС, гуманітарна допомога, медична допомога. Україна відмовилась від статусу ядерної держави та переглянула зовнішньополітичну проблему існування у світі.

Аварія, що спричинила стільки горя і страждань, дала поштовх розвитку унікальної міжнародної співпраці, яка не має аналогів в історії. Її учасниками стали не лише уряди і міжнародні організації, а й лікарі, учені, прості люди — усі ті, кого об'єднує прагнення допомогти дорослим і дітям, що потерпіли від Чорнобильської катастрофи.

У 2011 р. минає 25 років відтоді, як для мільйонів людей життя перетворилося на “до” і “після” жахливого вибуху четвертого реактора Чорнобильської атомної станції. І хоча ту квітневу ніч відділяє майже чверть століття, Україна досі переживає наслідки цієї трагедії. 2011-й у нашої держави буде оголошений роком ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. Уряди трьох постраждалих країн — України, Республіки Білорусь та Російської Федерації доклали величезних зусиль для вирішення чорнобильських проблем. Значну роль у підтримці цих зусиль відіграла міжнародна допомога, у тому числі надана по лінії громадських організацій і волонтерських партнерств.

Федеральний уряд Німеччини підтримав ряд проектів для Республіки Білорусь, направлених на ліквідацію наслідків аварії, і виділив для їх реалізації необхідні фінансові кошти. Наприклад, тільки у 1991–1993 рр., згідно з інформацією Посольства ФРН у Білорусі, по лінії федерального уряду Німеччини для Республіки Білорусь було виділено понад 37 млн німецьких марок на

закупівлю медикаментів, медичного устаткування, оплату спеціального персоналу. За період з 1993-го по 2002 р. лише федеральне Міністерство оборони надало Білорусі матеріалів медичного призначення, одягу, устаткування на загальну суму понад 4 млн євро. Федеральний уряд створив сприятливі умови для діяльності громадських ініціатив і організацій, що займаються наданням гуманітарної допомоги.

Винятково важливу роль у налагодженні й розвитку гуманітарної співпраці зіграли німецькі недержавні організації, суспільства, фонди, яких у середині 1990-х років діяло понад 350. Керівництво Німеччини розглядало гуманітарну допомогу, що реалізовується за участю багатьох громадських ініціатив, суспільств, об'єднань, як один з найважливіших напрямів зовнішньої політики країни. Активну співпрацю з Білоруссю в плані допомоги потерпілим від аварії здійснювали такі німецькі організації, як “Допомога дітям” (м. Геттінген), “Допомога дітям Чорнобиля” (р. Гютерсло), “Допомога дітям Чорнобиля” (м. Ганновер), “Діти Чорнобиля” (земля Нижня Саксонія), “Життя після Чорнобиля” (м. Франкфурт-на-Майні), “Чорнобильська допомога для Білорусі” (р. Гросс-Умштадт), “Допомога для дітей Чорнобиля” (м. Веймар), “Допомога Оденвальда дітям Чорнобиля” (р. Ебербах), німецький Червоний Хрест, Німецька асоціація союзів допомоги Чорнобилю і багато інших. Наприклад, фонд “Допомога дітям” (м. Геттінген), який очо-

лював доктор Х.-В. Мерс, за десять років свого існування надав Білорусі гуманітарну допомогу на суму понад 3 млн німецьких марок. Серед адресатів фонду в Білорусі — дитячі садки і будинки, лікарні Мінська, Столбцовського і Несвіжського районів. За участі фонду розроблено унікальну спеціалізовану програму для дітей з ослабленим і поганим зором, яка передбачає забезпечення дітей окулярами, виробленими в Германії. Високо оцінюючи роль взаємодії у сфері допомоги дітям, Посол ФРН у Білорусі Г. Альбрехт відзначив, що допомога дітям, потерпілим від наслідків Чорнобиля, зробила співпрацю в цій сфері найпотужнішим рухом за мир між Сходом і Заходом у Європі [1].

Серед білоруських організацій велику роботу у співпраці із подолання наслідків аварії, налагодження контактів з німецькими організаціями проводили Білоруське товариство дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами, Білоруський комітет захисту миру, громадські фонди “Дітям Чорнобиля”, “Чорнобиль”, інші фонди та організації. Наприклад, Білоруське товариство дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами здійснювало ефективну співпрацю з Робочим союзом самаритян землі Шлезвіг Гольштейн [6].

Важливим значенням для формування громадської думки в Німеччині, тобто ставлення німецького народу до проблеми подолання катастрофи, є проведення інформаційних заходів: зустрічей, бесід, прес-конференцій, виступів перед громадськістю, публікації статей, видання книг про наслідки аварії і т. д. Велику роботу в цьому напрямі здійснили білоруські державні і суспільні організації, діячі культури і науки Білорусі, Посольство Білорусі у ФРН. Посол Білорусі у ФРН П. Садовський зазначав, що “чорнобильська тема займала одне з центральних місць у всіх важливих зустрічах посла з представниками німецької сторони”.

Чорнобильська катастрофа і її наслідки все більше привертала увагу німецького суспільства. У Німеччині було опубліковано значну кількість інформаційних матеріалів, наукових досліджень, пов'язаних з проблемою ядерної аварії. Можна стверджувати, що Білорусь у 1990-ті роки серед переважної більшості громадян Німеччини асоціювалася з ядерною катастрофою. З проблемою Чорнобильської катастрофи було пов'язано також ряд досліджень про Білорусь, виданих у Германії в цей період. Наслідки аварії неоднозначно вплинули на висвітлення білоруської проблематики у німецьких виданнях. Наприклад, Е. Шеер

у другому виданні туристичного путівника по Білорусі відзначила, що в Гомельську і Могилевську області туристичні поїздки не рекомендуються через радіоактивну небезпеку, і в зв'язку з цим обидва регіони не були представлені в її книзі.

Після п'ятнадцяти років безуспішних контактів і переговорів на різних рівнях Україна нарешті приступить до спорудження нового саркофагу, який має закрити четвертий реактор Чорнобильської АЕС. Французький консорціум *Novarka*, рівні частки якого належать компаніям *Vinci* і *Bouygues*, виграв тендер у свого американського конкурента *Ch2m Hill*. Об'єкт “Укриття” чекає новий саркофаг. На ЧАЕС розпочалося будівництво другої споруди, яка має уберегти нас від радіаційних викидів [4].

Незважаючи на те, що на території Італії немає жодної діючої атомної електростанції, проблема радіобіології, радіаційної медицини і контролю екологічного стану довкілля залучила наукове співтовариство цієї країни. У квітні 1995 р. відбулася міжнародна робоча зустріч в НАН Білорусі “Екологічний статус забруднених радіонуклідами територій”. У ній взяли участь італійські вчені, до числа яких входив завідувач кафедрою радіобіології Римського університету і Академії наук Італії Петра Вольпе. Його дослідження пов'язані з представленою на зустрічі науковою доповіддю “Зміни архітектури ДНК, що викликані опроміненням”. Як зазначив професор, після аварії на ЧАЕС італійські фахівці в основному співробітничали з АН СРСР. Після розпаду СРСР були укладені договори з чорнобильської тематики про співпрацю з Україною і Росією. Співпраця з Республікою Білорусь була розпочата на рівні наукових установ: Інституту фізики Університету Федеріка-2, Міжнародного інституту генетики (м. Неаполь) і лабораторією радіаційної генетики Інституту генетики і цитології НАН Білорусі. На момент перебування італійських учених в Білорусі уряд Італії виділив 7 млн лір на спільні дослідження з чорнобильської проблеми. Білоруській стороні було запропоновано подати пропозиції для участі в проєкті й укласти договір між АН Італії і НАН Білорусі [2].

У рамках наукової співпраці проводилася також конференція “Чорнобиль не повинен повторитися” (Венеція, 1994), організована під егідою ЮНЕСКО. У ході конференції була дана оцінка радіоекологічної обстановки і висловлені рекомендації по співпраці з італійськими вченими й інститутами. Учені з Італії брали участь і в багатьох інших наукових заходах, що проводяться в Білорусі.

Дивовижною реакцією людей на аварію була ініціатива запрошення дітей постраждалих територій для проведення канікул у сім'ях за кордоном. Можливо, це стало найбільшою і найтривалішою міжнародною добровільною програмою за всю історію людства, у якій у цілому взяли участь кілька сотень тисяч дітей. Лише в Білорусі по програмах оздоровлення країни Західної Європи щорік відвідують 60000 молодих людей. Вважається, що подібні візити сприяють “детоксикації організму”. Хоча серед медиків немає загальної думки щодо такого припущення. Міжнародні оздоровчі програми, безумовно, користуються великою популярністю серед населення постраждалих регіонів. Ці програми допомагають урядам Білорусі, України і Росії полегшити ті несприятливі умови, в яких перебуває молодь [1].

Чималу роль зіграли також зусилля волонтерських організацій з різних країн, особливо при вирішенні соціально-психологічних проблем і здійсненні постачань медичного устаткування, а також у сфері підготовки кадрів.

Створено *International Chernobyl Research Board*, або *ICRB*, під егідою раніше запропонованого Міжнародного чорнобильського фонду (*ICF*). Це має бути експертний орган, на нарадах якого даватимуться конкретні рекомендації *ICF* по пріоритетних напрямках наукових досліджень у галузі екології і здоров'я. Рада *ICRB* також відповідатиме за забезпечення доступності результатів цих досліджень для громадськості. Доцільне швидке проведення під егідою ООН серії з трьох семінарів за участю урядів і співтовариства донорів (окремо в кожній постраждалій країні) з метою досягнення згоди відносно нової програми. Метою цих семінарів має бути мобілізація всіх зацікавлених сторін на вирішення завдань, позначених в існуючому звіті. Міжнародне співтовариство, уряди трьох країн і громадські організації мають почати відкритий діалог про цілі й економічну ефективність основних напрямів діяльності [3].

Аби забезпечити необхідний рівень розуміння екологічних і медичних наслідків Чорнобиля, необхідна довгострокова, незалежна, така, що добре фінансується програма наукових досліджень, яка користується міжнародним визнанням.

Для цього пропонується створити Міжнародний чорнобильський фонд (*International Chernobyl Foundation*, або *ICF*), можливо, з використанням існуючого механізму, що діє в рамках Чорнобильського трастового фонду ООН (*UN Chernobyl Trust Fund*) [6].

Статут нового фонду має забезпечити його авторитет як об'єктивну й неупереджену структу-

ру, а також гарантувати його фактичну незалежність.

Черговий щорічний форум *EUROSAFE* відбувся в Парижі 13–14 листопада 2006 р. У його роботі взяли участь керівники Чорнобильського центру — директор-координатор Євгеній Гарін і директор з якості Валерій Глигало. *EUROSAFE* 2006 р. був присвячений темі “Поводження з радіоактивними відходами: вимоги до довготривалої безпеки і суспільні чекання” в контексті участі державних структур, неурядових організацій і підприємств. У ході конференції представлені останні роботи і дослідження у сфері забезпечення безпеки, поведження з радіоактивними відходами, радіаційної безпеки, а також охорони ядерних матеріалів і ядерних об'єктів, які виконуються *IRSN, GRS, AVN*.

Отже, усі ці заходи мають на меті допомогти постраждалим країнам у вирішенні питань у галузі охорони здоров'я, скористатись науковими дослідженнями у сфері забезпечення безпеки, екології. Усі ці питання ґрунтуються на наукових дослідженнях багатьох країн світу. Тобто, це вже стало світовою проблемою.

Також чимало конференцій і семінарів проходить за іншим напрямками:

- Міжнародна нарада “Застосування технологій автоматизованої ідентифікації, електронних архівів проектно-конструкторської документації і тривимірних інженерних моделей при експлуатації і виведенні з експлуатації блоків АЕС” 22–25 липня 2010 р., Славутич, Україна.
- Міжнародна нарада “Реалізація заходів щодо підготовки до зняття з експлуатації енергоблоків АЕС” партнерами з Євросоюзу, Швейцарії і Східної Європи. 13–16 жовтня 2009 р., Славутич, Україна [5].
- Міжнародний семінар “Управління інвестиційною діяльністю у формі капіталовкладень” 2–6 липня 2009 р., Славутич, Україна.
- Міжнародний семінар “Науково-практичні аспекти зняття з експлуатації енергоблоків АЕС” 9–12 вересня 2008 р., Славутич, Україна.
- Міжнародний науковий семінар “Радіоекологія Чорнобильської зони” 27–29 вересня 2006 р., Славутич, Україна.
- Сьома міжнародна науково-практична конференція Чорнобильського центру і ГСП “Чорнобильська АЕС” 24–27 вересня 2005 р., Славутич, Україна.
- Міжнародний науковий семінар “Аерозольні викиди і їх поширення в антропогенних

і природних екосистемах” 20–23 вересня 2005 р., Славутич, Україна, Міжнародна радіоекологічна лабораторія.

- Міжнародний семінар “Франко-німецькі ініціативи: результати і їх значення для людини і довкілля” 5–6 жовтня 2004 р., Київ, Україна.
- Міжнародний науковий семінар “Радіоекологія Чорнобильської зони” 13–14 вересня 2004 р., Славутич, Україна.
- Регіональний семінар МАГАТЕ з навчання інструкторів моніторингу при аварійних ситуаціях ядерного і радіологічного характеру 24–28 травня 2004 р., Славутич.
- Шоста науково-практична конференція Міжнародного Чорнобильського центру “2003: Міжнародна співпраця — Чорнобилю” 9–12 вересня 2003 р., Славутич.
- Міжнародний науковий семінар “Радіоекологія Чорнобильської зони” 18–19 вересня 2002 р., Славутич.
- П’ята науково-практична конференція Міжнародного Чорнобильського центру “Міжнародна співпраця — Чорнобилю” 12–14 вересня 2001 р., Славутич.
- Четверта науково-практична конференція Міжнародного Чорнобильського центру “Міжнародна співпраця — Чорнобилю” 26–29 вересня 2000 р., Славутич.
- Третя науково-практична конференція Міжнародного Чорнобильського центру “Міжнародна співпраця — Чорнобилю” 13–16 листопада 1999 р., Славутич.
- Друга науково-практична конференція Міжнародного Чорнобильського центру “1998: Міжнародна співпраця — Чорнобилю” 13–16 жовтня 1998 р., Славутич.
- Перша науково-практична конференція Міжнародного Чорнобильського центру “1997: Міжнародна співпраця Чорнобильської АЕС і Славутичу” 17 липня 1997 р., Славутич [4].
- Міжнародний семінар “Франко-німецька ініціатива: результати і їх значення для людини і довкілля”, організований *GRS, IRSN* і Міжнародним Чорнобильським центром 5–6 жовтня 2004 р., м. Київ.

На семінарі представлені підсумки багаторічної роботи вчених із Франції, Німеччини, України, Республіки Білорусь та Російській Федерації по створенню інформаційної бази даних про радіаційні, екологічні і медичні наслідки Чорнобильської катастрофи. На засіданні Генеральної асамблеї ООН у Нью-Йорку був прийнятий

проект резолюції, що передбачає проведення у квітні 2011 р. в Києві міжнародної конференції “25 років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього” за участю генерального секретаря ООН Пан Ги.

Проект резолюції Україна представила від імені трьох держав, що найбільше постраждали від Чорнобильської катастрофи — України, Республіки Білорусь і Російської Федерації. Співавторами документа виступили 74 держави — члени ООН. У схваленому проекті резолюції також передбачається проведення 26 квітня 2011 р. у штаб-квартирі ООН в Нью-Йорку комеморативного (пам’ятне) засідання Генасамблеї з нагоди 25-ї річниці Чорнобильської трагедії.

У документі також підкреслюється важливість реалізації Плану дій ООН для Чорнобиля на період до 2016 р. у рамках проголошеної Декади відновлення і стабільного розвитку постраждалих територій. Втілення Плану дій покладене на Програму розвитку ООН, яка є координатором діяльності агентств системи ООН із Чорнобильської проблематики [6].

Наступний розгляд Чорнобильського питання відбудеться на 68-й сесії Генасамблеї ООН [8].

У Києві 8–9 грудня 2010 р. відбулася Міжнародна науково-технічна конференція з питань соціального захисту громадян, які потерпіли внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Отже, головними темами доповідей за цей період були:

1. Науково-технічні аспекти закриття ЧАЕС і безпеки об’єкта “Укриття”.
2. Міжнародна співпраця на майданчику ЧАЕС, в Славутичі і Чорнобильській зоні відчуження.
3. Соціально-економічні наслідки закриття ЧАЕС і шляхи їх пом’якшення.
4. Медичні і радіоекологічні аспекти Чорнобильської катастрофи.

Усе це вказує на співпрацю міжнародних державних установ і недержавних об’єднань з постраждалими державами.

Також, у Мінську 19–21 квітня 2011 р. відбудеться Міжнародна науково-технічна конференція з питань соціального захисту громадян, які потерпіли внаслідок Чорнобильської катастрофи.

У грудні 2010 р. було створено Міжнародний “Союз Чорнобиль”, який займатиметься міжнародними питаннями.

У Німеччині Дортмундський Міжнародний освітянський центр (МОЦ Дортмунд) здійснює заходи щодо Дня пам’яті — 25 років після Чорнобиля. Це сприяє зближенню відносин між держа-

вами, показує роль і мету діяльності державних установ і громадських спілок у цілому. Програма заходів дуже насичена:

23–24 квітня 2010 р., Дортмунд — напередодні Дня пам'яті — 25 років після Чорнобиля. Підготовка зустріч німецьких і європейських Чорнобильських організацій.

9–18 липня 2010 р., Мінськ — “Чорнобиль — Європейська пам'ять (1)”.

09.2010–02.2011 р. — “Чорнобиль — Європейська пам'ять (2)”.

01–02.2011 р. — Видання книги “25 років після Чорнобиля — Європейська солідарність і культура пам'яті”.

01–04.2011 р. — Ряд публічних заходів у Німеччині зі свідками Чорнобильської катастрофи з України і Білорусі.

01–04.2011 р. — виставка “Ліквідатори — забуті рятувальники Європи”.

17–20 квітня 2011 р., Мінськ — Міжнародна партнерська конференція “25 років після Чорнобиля”.

20–27 квітня 2011 р., Берлін — “Чорнобиль — Європейська пам'ять (3)”.

26 квітня 2011 р., Берлін — “Чорнобиль як загальноєвропейський виклик”.

Таким чином, міжнародні відносини між державами після аварії на Чорнобильській АЕС додатково почали налагоджуватися по багатьом напрямкам, наприклад:

1. Відпочинок потерпілих від аварії на ЧАЕС (Куба, Німеччина, Італія та ін.).

2. Гуманітарна допомога:

- медична допомога (ліки, медичне обладнання, медичне лікування);
- продукти харчування;
- одяг та ін.

3. Наукові і технічні аспекти міжнародної співпраці в Чорнобилі. Надруковано кілька збір-

ників наукових статей, також надрукована книга. Заплановані виставки у Німеччині, на яких ліквідатори розповідатимуть про аварію на ЧАЕС. Усього буде проведено 32 виставки у 36 містах Європи. Відбуваються Міжнародні науково-технічні конференції з питань соціального захисту громадян, які потерпіли внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Отже, Чорнобильська трагедія відіграла велике значення в об'єднанні народів, але хай таке лихо краще не трапляється.

Література

1. Шадурский. Культурные связи Беларуси со странами Центральной и Западной Европы (1945–2000 гг.). — Минск: БГУ, 2000. — 350 с.

2. Совместная декларация правительства Республики Беларусь и правительства Итальянской Республики об экономических отношениях. — Сов. Белоруссия. — 13 апр. 1992.

3. Крюченко. Экологический вестник. — 27 апр. 2000. — 145 с.

4. Гуманитарные последствия аварии на Чернобыльской АЭС ПРООН и ЮНИСЕФ при поддержке УКГД ООН и ВОЗ. — Нью-Йорк–Минск–Киев–Москва — 6 февраля 2002.

5. Стулова. Тревога наших сердец. Вечерний Минск. — 18 апр. 1994.

6. Годовые отчеты о деятельности Чернобыльского Центра. — <http://www.chornobyl.net/ru/index.php>

7. На годовщину Чернобыля в Киев приедет генсек ООН. — Интерфакс-Украина. <http://www.kievrada.com/show/news/4167>

8. 25 лет после Чернобыля. Путь к трансграничной культуре памяти. Январь 2010 — май 2011. Проект Дортмундского Международного центра просвещения (МОЦ Дортмунд) и фонда Меркатор (Merkator) в сотрудничестве с EUCTOR AISBL, Гамбургским и Минским МОЦ им. Йоханнеса Рау. 2010. — 11 с.

9. Німецько-українські партнерські ініціативи. Фонд ім. Фрідріха Еберта. — К.: Заповіт, 2006. — 412 с.

З початку аварії і до цього часу держави в усьому світі допомагають постраждалим країнам у подоланні наслідків аварії на ЧАЕС. І ця допомога йде по багатьом напрямкам, а головне — об'єднує людей, спрямовує їх на співпрацю та на осмислення подій від аварії і до сьогодні.

От начала аварии и до настоящего времени государства всего мира помогают пострадавшим странам в преодолении последствий аварии на ЧАЭС. И эта помощь идет по многим направлениям, а главное — объединяет людей, организывает их на сотрудничество и на осмысление минувших событий.

From the beginning of failure and to this time, the world powers help sufferings countries in overcoming of consequences of failure on CHAES. And this help goes for to many directions, and main — unites people, sends them to the collaboration and on the comprehension of events from a failure and to segodennya.

Надійшла 7 лютого 2011 р.

ВІЙНА ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ФЕНОМЕН У МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 1(28), с. 79–84

Крізь призму аналізу наукових підходів, що були і залишаються актуальними для дослідження міжнародних відносин та світової політики, спробуємо дати оцінку ролі та значенню війни, її історичної та політичної місії у міждержавних відносинах як минулого, так і сучасності.

На сьогодні аналіз взаємодії демократії та війни потребує більш детального дослідження через пов'язаність глобалізації та процесу поширення демократичної форми організації публічної влади в багатьох країнах, що належать до загально-го уніфікаційного тренду у світі. Тож проаналізуємо цю взаємодію, що дасть змогу визначити особливості феномена війни в сучасній глобалізованій суспільно-політичній організації світу, її вплив на життя сучасного суспільства.

Питання війни та її взаємодії як із соціумом, так і з різними державними утвореннями турбувало людство впродовж усіх століть. Вивченню цього питання присвятили науковці різних епох та народів, а саме: Х. Хофмайстер, М. П. Требін, К. С. Гаджієв, А. П. Циганков, В. Максименко та ін.

Особливої ваги набуває специфіка розуміння зв'язку політичної реальності та війни. Протягом історії теоретики та філософи війни по-різному інтерпретували таку кореляцію: для одних війна була невідворотною складовою суспільно-політичного процесу, для інших вона протиставлена політиці. Питання взаємної обумовленості політики та війни набуває своєї актуальності, оскільки гостро постає питання взаємодії економічної, культурної, соціальної складових людського буття із війною та військовою сферою. Дуже важливим аспектом, що визначає динаміку перетворень у світі, є примат економіки над політикою, що є характерною рисою західних суспільств (таласократичних). Втрата політикою свого визначального статусу обумовлює складність створення дієвих регулюючих важелів, що могли б впорядкувати механізми та рамки застосування збройного насильства.

“Війна — продовження політики іншими засобами” — цей афоризм К. Клаузевіца лежить в основі розуміння взаємозв'язку між політикою та війною в багатьох сучасних науковців [5, 864].

Він зазначає, що за певних умов політика як певний спосіб керівництва, спрямовування загального курсу, може бути заміщена граматикою війни, що тим самим зробить війну сутністю та логікою політики загалом. Хофмайстер справедливо зазначає, що війна спрямована на досягнення перемоги, що повністю (інколи менш явно) суперечить політичним цілям [1, 288].

Однак не можна не розуміти зміни сучасних реалій. Хоча насправді мир є метою політики (треба, однак, враховувати вигідність миру для того, або іншого суб'єкта політики), і цілком логічним є припущення, що перемога набуває змісту лише виходячи з миру, необхідно визначити соціально-політичну роль війни в глобалізованому світі з наявними і притаманними сьогоденню трансформаціями. Війна сьогодні використовується не тільки як засіб досягнення зовнішніх цілей держав. Керівництво США активно використовує наявність “загрози світового тероризму” для активного обмеження політичних прав і свобод своїх громадян (*Patriot Act*). Війни, що ведуть США, переслідують і більш важливі завдання, передусім це культурна реінтеграція американського суспільства, економічна та політична доцільність тощо.

М. ван Кревельд зазначає, що політичні мотиви зумовили застосування війни як інструмента саме політики лише в епоху Просвітництва. До наполеонівських воєн в часи античності, середньовіччя і в XX ст. війна не мала такої жорстокої

детермінації політикою. А основою цих війн були мораль, релігія, боротьба за існування окремих народів.

Виходячи з аналізу результатів Першої світової війни Людендорф сформулював окремі базові положення тотальної війни, війни, за якої не політика формує завдання у війні, мобілізує громадян тощо, а коли сама війна стає головною детермінантою усіх соціальних процесів у суспільстві, перетворюючи його (суспільство) на суцільну армію. Не політика направляє війну, а війна має стати головним джерелом формування політичного курсу. “Війна та політика служать життєзабезпеченню народу, але війна є найвищим виявом народної волі до життя. Тому політика має служити веденню війни” [1, 112].

Адже у будь-якому законі немає жодного змісту, якщо за ним не стоїть фактор сили. Сучасні кризові явища в міжнародному праві лише доводять ці ж закономірності на міждержавному рівні.

Виходячи з подібної логіки можна зазначати, що постійна боротьба, яка притаманна суспільствам, є не тільки чимось екстраординарним, але навпаки, цілком нормальним явищем, яке для власної користі приховується безпосередніми носіями влади. Звідси, війна, що лягла в основу політики, створила її механізми і начебто через монополізацію легітимного насилля в межах повноважень держави виключила себе як явище внутрішньополітичного процесу, не тільки не зникла, а продовжуючись у “підпіллі”, в мирний час, стає, можливо, кристалізацією самої сутності силових взаємовідносин, якими пронизане суспільство, у вигляді, в тому числі, і громадянської війни як чи не найнебезпечнішого явища в політичному житті окремих спільнот. У глобальному світі, що характеризується розмиванням державних кордонів, інтернаціоналізацією злочинності та наркоторгівлі, поширенням тероризму та ЗМС тощо, загострення вже наявних збройних конфліктів, поява нових стають виявом цієї прихованої боротьби. А послаблення інструментів контролю за нею (головним чином держав) призводить до все більшої кристалізації та поширення воєн як достатньо відчутної світової тенденції.

Торкаючись міжнародної політики К. Шмітта зазначає, “що війни, які ведуться в ім’я людства, не є спростуванням цієї простої істини, але мають лише особливо яскраво виражений політичний зміст. Якщо держава в ім’я людства бореться зі своїм політичним ворогом, то це не війна людства, але війна, для якої певна держава намагається в протилежність своєму військовому противнику

окупувати універсальне поняття, щоб ідентифікувати себе з ним (за рахунок противника), подібно тому, як можна зловживати поняттями “мир”, “справедливість”, “прогрес”, “цивілізація”, щоб вимагати їх для себе та відмовити в них ворогу. “Людство” — особливо підходящий ідеологічний інструмент імперіалістичних експансій, і в своїй етично-гуманітарній формі це специфічний засіб економічного імперіалізму” [6, 50].

Важко не погодитися з тим, що виходячи з логіки К. Шмітта, держава як форма самоорганізації людей виходить із самої природи політичного як виявлення конфліктного начала та дихотомії “друг-ворог”. Кожна конкретна держава може існувати лише в її співвідношенні з іншими державами або в системі держав. Можна сказати, що існування однієї, кількох, багатьох держав є необхідною і достатньою умовою для існування кожної конкретної окремо взятої держави. Якщо всередині окремої держави політика є результатом зіткнення інтересів різних конфліктуючих груп, суспільних станів, класів у межах даної держави, то на міжнародній арені антиподом-ворогом виступає головним чином інша держава або держави. Тому й не може бути якоїсь універсальної держави. К. С. Гаджиев з цього приводу зазначає: “Якщо гіпотетично допустити таку перспективу, то це означало б також елімінацію політики взагалі, у тому числі і міжнародної політики. Виключення воєн і конфліктів із життя суспільства, що, як показує відома нам історія людства, не має під собою жодних підстав” [3, 465].

Цілком справедливим було б зазначити, що війни саме епохи модернізму відзначалися своїм міждержавним змістом. Як вже зазначалося, держава була чи не єдиним суб’єктом ведення війни. Створення та утвердження національних держав певним чином, можливо, навіть загострила міждержавні протистояння.

Подібні конфлікти сьогодні стають звичним явищем. Неспроможність їх подолання накладає відбиток на загальне розуміння ролі держави у внутрішній політиці. Їх гострота та руйнівні наслідки для народу як культурної та історично обумовленої єдності має жахливі результати. Будь-яка форма внутрішньополітичного збройного конфлікту (терор, партизанський рух, фронтальні регулярні збройні дії) в сукупності з його (конфлікту) складною соціально-економічною, політичною, культурною та релігійною детермінованістю має дуже реальні можливості трансформуватись у в громадянську війну як найвищу за інтенсивністю форму збройної боротьби в межах окремого суспільства. Некерованість

війни єдиним державним суб'єктом, непідпорядкованість її міжнародному праву без сумніву перетворює її на головну загрозу в сучасному світі, який і без того переповнений конфліктами низької інтенсивності внутрішньодержавного змісту. Демократія як найбільш гнучка форма організації суспільства не тільки не усуває цієї проблеми, а й певним чином сприяє її загостренню. Політичний плюралізм за наявності глибинних протиріч у межах самої держави може стати не фактором розвитку, а причиною занепаду. Приклад постсаддамівського Іраку є більш ніж показовим (Афганістан також).

Демократичні механізми, що мали б врегулювати подібні потенційно гострі ситуації, не виконують покладених на них сподівань. У світлі розмивання під впливом глобалізації реальних важелів впливу держав на внутрішню політику, а також в рамках глобалістичного проекту США (Заходу) як явища, що має виключно суб'єктивну природу, громадянські війни, внутрішньополітична нестабільність залишаються чи не найскладнішими явищами глобального світу.

Ерозія міжнародного правового порядку через об'єктивні та суб'єктивні світові зміни посилює значення держави у захисті власного населення, його інтересів. Неефективна діяльність міжнародних організацій та їх нездатність повною мірою гарантувати безпеку в межах норм наявного міжнародного права країнам-учасникам, змушує їх (держав) посилювати свою військову, а з нею і політичну могутність з метою протистояння викликам сучасності. Це робить державу і невід'ємним елементом сучасної військово-політичної безпеки світу. У цьому контексті постає низка проблем певного культурного та ідеологічного сприйняття держави, її особливостей та значення, форми організації.

У своїй статті “Криза ідеї Демократичного світу” П. Циганков вказує на те, що серед дослідників-міжнародників з середини 1990-х стала популярною ідея демократичного світу: демократії не вступають одна з одною у збройну конфронтацію та вирішують наявні протиріччя виключно мирним шляхом. Він пише: “На Заході даний постулат породив масу літератури та міцно утвердився в середовищі ліберального істеблішменту” [4, 49]. Однак, історія останніх кількох років (збройні конфлікти в Югославії, Афганістані та Іраку) показує, що воюють демократії не менш завзято, ніж авторитарні та тоталітарні режими. Навіть якщо демократична держава і не бере участі у безпосередніх військових діях, вона через загальну підтримку магістрального напрямку виконує роль

опосередкованого суб'єкта збройних дій (наприклад, країни Балтії під час війни в Іраку). Подібна ситуація змушує звернутися до основних положень теорії демократичного світу (далі ТДС). Прибічники ТДС переваги демократії формують так: 1) з плином часу демократії створюють норми взаємної довіри та взаємоповаги, що визначають процеси прийняття їх рішень стосовно одна одної; 2) демократії створюють обмеження та стримування, що є невід'ємною частиною демократичного прийняття рішень: а) роль громадської думки; б) політичні партії та групи інтересів, що виконують схожі функції проти ваги тенденції вирішувати міжнародні питання збройним шляхом; 3) сама процедура прийняття рішення в демократичному суспільстві — публічна змагальність та відкритість цього процесу — запобігає крайнощам та налаштовує лідерів держав на компроміси. Усі ці положення, що виокремлені в статті П. Циганковим, є доволі логічними, однак вони сильно віддаляються від реальності та набувають рис релігії (догматичності). Крім того, в певному сенсі демократія протиставляється державі (її сутності), що нерозривно пов'язана з війною [4, 43–47].

На хибність ТДС вказують як представники політичного реалізму, так і конструктивізму. Свою критику ТДС реалісти ведуть за такими напрямками:

1) вони піддають сумніву саму емпіричну базу, на основі якої було сформульовано тезу про миролюбність демократій відносно одна одної. Реалісти звертають увагу на суперечності, що існували в практиці розвинених демократій Заходу і ледь не призвели до збройних зіткнень. (Загроза британської інтервенції у США в 1861 р., Венесуельська криза між Великобританією та США у 1895–1896 рр., франко-британська криза навколо Фашоди та Рурська криза між Францією та Німеччиною в 1923 р.);

2) дії “молодих демократій” — держав, що перебувають у процесі зміцнення нещодавно створених демократичних інститутів: вони ведуть себе більш агресивно, ніж стабільні авторитарні режими. Не виключаючи можливості “природного миролюбства” зрілих демократій, реалісти вважають, що демократизація слабких молодих держав майже невідворотно породжує войовничий націоналізм, що веде до агресивності та воєн;

3) більше того, недемократичні держави можуть бути доволі миролюбними. Історія дає приклади, коли авторитарні лідери в соціалістичних країнах другої половини минулого століття дуже послідовно вели лінію запобігання війнам із сусідами, нерідко погоджуючись заради цього на болісні для себе

територіальні рішення (Угорщина, Румунія, Польща та ін. наприкінці 1940-х років);

4) важливим напрямом критики реалістів ТДС — спростування самої її логіки. Вказується, що навіть якщо демократії і демонструють миролюбність, то це не через притаманні їм нормативні та інституційні обмеження. Скоріше, наполягають реалісти, їх поведінка пояснюється конкретними обставинами військово-стратегічного змісту.

Важко з цим не погодитися, бо в історії демократії факти порушення норм ліберального миролюбства, що були зумовлені пошуками економічного зиску або намаганнями створити додаткові гарантії для національної безпеки, були і є явищем доволі поширеним.

Коментуючи поведінку “демократій” на міжнародній арені, П. Циганков цілком слушно зазначає: “Важливо, що демократичні держави, якщо це було їм вигідно з економічних або військових міркувань, не зупинялися перед дестабілізацією деяких демократичних режимів. Епоха біполярної конфронтації має чимало прикладів, коли демократична держава (США) сприяла “демократичній” ліквідації лівodemократичних режимів з метою стримування радянського впливу. Саме таким чином повалювалися цілком законні та демократично обрані уряди в Чилі (1973), Ірані (початок 1950-х років) або Індонезії (середина 1960-х років)” [4, 54]. У цьому контексті ліберальну демократію можна інтерпретувати як таку, що на передньому плані має свою ліберально-економічну сутність та інтереси, а на другому вже права людини, свободу тощо.

На завершення аналізу міжнародної ролі демократії у контексті можливості подолання воєн слід звернути увагу на ще кілька моментів її миротворчості. За словами П. Циганкова: “Цілком очевидно, що з позицій конструктивізму потребують нового розуміння не тільки поняття “демократія”, а й терміни “мир” та “війна”. З одного боку, сьогодні “війна” виступає не тільки як пряме збройне зіткнення держав, а й як прихована війна — санкціоновані “демократіями” поставки зброї рухам, що протистоять урядам, повалення яких бажають США. У цьому сенсі відома роль американських спецслужб підтримці талібів у Афганістані (1993–1997), який пізніше став базою міжнародного тероризму. З другого боку, демократії розвинули могутні військово-промислові машини та є найбільшими експортерами зброї на світові ринки. Проекція понять демократії та миру із одного культурного контексту на інші є результатом етноцентричного погляду на світ” [4, 54].

Отже, демократії самі по собі навряд можуть гарантувати мир та стабільність у світі. Не устрій та особливості внутрішньої будови держав визначають міжнародні конфлікти, а, в загальному розумінні, їхні інтереси.

Відносно внутрішніх механізмів демократій у контексті глобальних та локальних воєн, то слід зазначити, що й тут демократії набувають рис інструменту доволі відкритого насилля (навіть якщо воно і потрібно — демократія перестає існувати). Зазначені вище аргументи лібералів у сфері контролю громадськості за рішеннями, що стосуються війни, насправді не повною мірою відповідають істині. Слід враховувати, що громадська думка не обов'язково є раціональною, може цілком підтримувати війну, особливо якщо вона буде за межами власної країни. Також не слід забувати, що війна є прибутковою акцією не для всього населення, а тільки для деяких його прошарків. Часто війна не тільки мобілізує населення ідеологічно та політично, а й виявляється для нього вигідним економічно, створюючи нові робочі місця.

На думку А. Тойнбі, у будь-якому співтоваристві, яке включає в себе дві або й більше держави, завжди існує тенденція впливати на зміну балансу сил через систему постійних регуляторів. Зростання могутності тієї або іншої держави робить необхідним для інших держав співтовариства застосовувати різні засоби для протидії потенційному гегемону, у тому числі і військовими. Дипломатичні засоби часто виявляються неефективними в умовах зростання домагань тієї або іншої держави. Війна стає домінуючим інструментом з підтримки політичного балансу сил у світовому співтоваристві. Є війни загальні та окремі. Загальні відрізняються тим, що втягують у військові дії якомога більше учасників світового співтовариства. Зростання могутності однієї держави, що має намір змінити існуючий баланс сил, призводить до формування міжнародної напруженості. А це призводить до формування військово-політичних союзів проти країни-гегемона. Частковим вирішенням цієї проблеми стає велика війна. Вона лише деякою мірою вирішує наявні суперечності, які зберігаються і після неї. Короткостроковий мир, що склався після завершення великої війни, за Тойнбі, не задовольняє більшість країн, тому відбуваються “додаткові війни”. Саме вони сприяють розв'язанню глибинних суперечностей, що виникають у міжнародних відносинах. А. Тойнбі вказує на те, що після закінчення цих воєн настає етап загального миру. Закінчується він появою нової країни-гегемона.

Кожен історичний цикл містить у собі чотири фази. Фаза “зростання гегемонії” пов’язана із зростаючим числом гострих конфліктів, у тому числі і військових, зумовлених прагненням окремих держав зруйнувати сформовану систему світоустрою, здійснити переділ сфер впливу і захопити світове лідерство. Фаза “перемоги” характеризується відходом від ролі світового лідера держави, яка виявилася нездатною утриматися на світовому політичному олімпі, і зміною світового лідера. Фаза “абсолютного домінування” припускає досягнення економічного панування державою — світовим лідером. У цей період можливі тільки локальні конфлікти за участю гегемона. Фаза “втрати гегемонії” характеризується зростанням конфліктності у світовому співтоваристві, насамперед між гегемоном та його потенційними спадкоємцями. Ця стадія найбільше характерна для наявного сьогодні у світі політико-економічного порядку.

Саме війна виступає формою вираження конфліктності міжнародних відносин та формою їх вирішення.

Поступова всезростаюча конкуренція держав у межах капіталістичної системи ставить питання про загострення боротьби за ринки збуту продукції, обмеженість природних ресурсів і зростання попиту на нафту й газ у наступному десятилітті, питання про контроль над ними.

США як світовий гегемон є безперечним лідером за темпами зростання витрат в оборонній сфері. Згідно з шестирічною військово-бюджетною програмою фінансування Міністерства Оборони США на 2004–2009 рр., за шість років зазначеного періоду Збройні сили США отримали понад 3 трлн доларів [2, 9].

Отже, можна зробити кілька висновків: по-перше, війна як соціальне явище онтологічно пов’язана з політикою та суспільними процесами; вона як детермінована ними, так і детермінує їх з можливістю перетворитися на “логіку політики”; по-друге, конфліктна сутність соціальних процесів характерна для всіх рівнів суспільної організації людства (додержавного, державного, наддержавного), це впли-

ває на особливості перебігу воєн різних рівнів та їх взаємної обумовленості, яку необхідно враховувати в прийнятті політичних рішень, що пов’язані з можливими збройними діями; по-третє, головними суб’єктами воєн (сучасних, звісно, також) є держави, які, в цілому можна погодитися, онтологічно пов’язані з війною як способом вирішення міждержавних відносин (у межах держави цю функцію виконує суверенна влада); по-четверте, на даний момент у світі не існує загальносвітового авторитету, або наднаціональної інституції, рішення яких були б обов’язковими для всіх суб’єктів міжнародної політики (наявні універсальні міжнародні та регіональні організації неспроможні за такого формату функціонування вирішувати глобальні проблеми сучасності, у тому числі і проблеми війни та миру); по-п’яте, у сучасній міжнародній політиці, як і внутрішньодержавній, фактор сили зберігає свою актуальність, а з урахуванням процесів глобального переозброєння серед держав при паралельному збільшенні та поглибленні об’єктивних та суб’єктивних загроз можна дійти висновку (хоча і без конкретних наслідків на даний момент) про якісне зростання його ролі.

Література

1. Хофмайстер Х. Воля к войне, или Бессилие политики. Философско-политический трактат / Пер. с нем. и послесл. О. А. Коваль. — СПб.: ИЦ “Гуманитарная академия”, 2006. — 288 с.
2. Требін М. П. Концепція “10–30–30”. Які війни ймовірні в першій чверті XXI століття // Політика і час. — 2006. — № 1 — С. 3–17.
3. Гаджиев К. С. Введение в геополитику: Учеб. для вузов. — 2-е изд., перераб. и доп.:— М.: Логос, 2002. — 432 с.
4. Цыганков А. П., Цыганков П. А. Кризис идеи “демократического мира” // Междунар. процессы. — 2005. — № 3. — С. 43–47.
5. Клаузевиц К. О войне. — М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — 864 с.
6. Максименко В. Глобализация: риторика, идеология, реальность. — Режим доступа: <http://www.lesvitsa.dp.ua/absolut/showarticle/php?id=65&ref=ap>

Проблема війни актуалізована в політичному житті суспільства в глобальному світі. Війна не є зовнішньою щодо конкретного суспільства. Вона зустрічається і в середині окремих, дуже різних спільнот.

Проблема войны актуализирована в политической жизни общества в глобальном мире. Война не является внешней по отношению к конкретному обществу. Она встречается и среди отдельных, очень разных сообществ.

The name and content of this article are directed on actualization of the problem of war in political life of society in the global world. War is not external in relation to concrete society. It happens even in separate and different communities which are completely unlike at first sight.

Надійшла 2 лютого 2011 р.